

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

XURŞİDBANU NATƏVAN

(məqalələr toplusu)

Bakı-2023

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Elmi Şurasının 06 mart 2023-cü il tarixli iclasının
qərarı (protokol №2) və maliyyə dəstəyi ilə
çap olunmuşdur.*

Baş redaktor: Nadir Məmmədli
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

Ön sözün müəllifi: Aygün Bağırılı
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

Redaktorlar: Nərgiz Hacıyeva
*filologiya elmləri doktoru,
dosent*
Qüdsiyyə Qəmbərova
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

Rəyçilər: İntizar Salehova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Elnarə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Kitabda görkəmli Azərbaycan şairi, ictimai xadim Xan qızı Xurşidbanu Natəvan haqqında məqalələr toplanmışdır. Cildin üz qabığı şairənin müəllifi olduğu "Gül albomu"ndan götürülmüşdür.

© AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2023

**XURŞİDBANU NATƏVANIN
190 İLLİYİNİN QEYD EDİLMƏSİ HAQQINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN
SƏRƏNCAMI**

Qarabağ xanlığının sonuncu varisi Xan qızı Natəvan mənəbəyini doğma təbiətin gözəlliklərindən alan ədəbi yaradıcılığını xalqa məhəbbət nümunəsinə çevrilən xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə ahəngdar şəkildə uzlaşdırmış, yaşadığı Şuşa şəhərinin abadlığı və mədəni həyatının canlılığı üçün böyük zəhmət sərf etmiş, humanist təbiətinə və nəəcibliyinə görə tanınb fədakarlıq və mərhəmət mücəssəməsi kimi sevilmişdir. Xurşidbanu Natəvan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində diqqətəlayiq yer tutan söz ustalarındandır. İncəsənətin ayrı-ayrı növlərində dərinədən bələd olan sənətkar Şərq poetik ənənələrinə sədəqətlə yazıb yaratmış, mənəvi saflığa çağıran və insana məhəbbət, həqiqətə inam hissi aşılayan, zərif lirizmə malik və parlaq bədii boyalarla zəngin bir irs qoyub getmişdir. Onun başçılıq etdiyi ədəbi məclis öz ətrafında dövrün qabaqcıl ziyalılarını toplamış və Qarabağ ədəbi mühitinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Xurşidbanu Natəvanın yaradıcılığı həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmış, xatirəsinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində ölkəmizdə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, o cümlədən 1960-cı ildə Bakıda şairənin heykəli, 1982-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin iştirakı ilə Şuşada büstü ucaldılmışdır. Ermənistan silahlı qüvvələrinin 1992-ci ildə Şuşanı işğal edərək buradakı tarixi-memarlıq və mədəniyyət abidələrini vandalcasına dağıdarkən güllə ilə zədələdikləri həmin büst 44 günlük Vətən müharibəsində şəhər şanlı Azərbaycan Ordusu tərəfindən azad olunduqdan sonra əzəli məkanına qaytarılmışdır. Bu gün Natəvanın Şuşada yenidən ucalan və möhtəşəm Zəfərimizin təntənəsini nümayiş etdirən büstü, eyni zamanda, xalqımızın milli mədəni irsə qayğısının rəmzi və mənəvi dəyərlərə ehtiramının təzahürüdür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, görkəmli şairə və xeyriyyəçi Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyinin qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin təkliflərini nəzərə almaqla, Xurşidbanu Natəvanın 190 illiyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn məsələləri həll etsin.

*İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 14 mart 2022-ci il*

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	5
Sevil Mehdiyeva <i>XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin Xurşidbanu Natəvan zirvəsi.....</i>	10
Qüdsiyyə Qəmbərova <i>Xurşidbanu Natəvanın şeirlərində Şuşa mühitinin təsviri.....</i>	20
Elçin İsmayılov <i>XIX əsr Şuşa ədəbi mühitinin dil xüsusiyyətləri.....</i>	29
Nərgiz Hacıyeva <i>Xurşidbanu Natəvanın şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri.....</i>	36
İsmayıl Kazımov <i>Xurşidbanu Natəvanın şeirlərində “GÜL”ün yeri: Türk şairlərinin “gül” ü ilə müqayisədə.....</i>	52
Elnurə Hüseynova <i>Xurşidbanu Natəvanın əsərlərində təbiət leksikası.....</i>	61

ÖN SÖZ

İki böyük şəcərənin – Cavanşirlərin və Ziyadoğlu – Qacarların nümayəndəsi, Qarabağ xanının sonuncu varisi, ailəsinin Dürrü-yekta (tək inci), xalqın isə Xan qızı adlandırdığı Xurşidbanu Natəvan öz ismini Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinə əbədi yazdıra bilmişdir. Bir ömrə bir çox fəaliyyəti – şair, rəssam, ictimai xadim və xeyriyyəçiliyi uğurla sığışdıra bilən Natəvanın Qarabağın sosial-mədəni həyatında ictimai xadim kimi nə qədər xidmətləri olsa da, ədəbi-mədəni fikir tariximizdə daha çox şair kimi qalmışdır. Füzuli ədəbi məktəbinin davamçısı olan Natəvanın bədii irsi onun şəxsi poetik dünyasını, duyğu və yaşantılarını əks etdirməklə yanaşı, XIX əsr şeirinin rəng çalarlarını, dil xüsusiyyətlərini, poetik anlamlarını öyrənmək baxımından da maraqlı və əhəmiyyətlidir.

Bilirik ki, Xurşidbanu həm də XIX əsr Qarabağ ədəbi mühitinin istedadlı şəxsiyyətlərini, yaradıcı insanlarını özündə cəm edən “Məclisi-üns” ədəbi məclisinə rəhbərlik etmiş, onun fəaliyyət sahəsini daha da genişləndirmiş, inkişafı üçün əlindən gələni əsirgəməmişdi. Onun sayəsində “Məclisi-üns” o dövrdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərlə sıx ünsiyyət qurur və ümumilikdə poeziyanın, incəsənətin inkişafına öz töhfəsini verirdi. Xurşidbanu Natəvanın yüksək bədii-estetik zövqü, istedad və bacarığı, şəxsi nüfuzu bu məclisin rəvnəqlənməsinə, məhz onun adı ilə bağlı olan xeyli bədii nümunələrin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Natəvan eyni zamanda, iç dünyasını, duyğu və düşüncələrini, bacarıq və istedadını elə şeirləri qədər əks etdirən, zəriflik və işgüzarlığını müasir oxucuya çatdıran əsrarəngiz rəsm əsərlərinin müəllifidir. Bu rəsmlərin bir hissəsi onun Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan və Mustafa Çəmənli tərəfindən bir neçə dəfə çap olunan “Gül dəftəri”ndə, bir hissəsi də Dövlət Teatr Muzeyində qorunan natamam nüsxələrdədir. Son dərəcə böyük istedadla çəkilən bu miniatür və etüdlər

Xurşidbanunun zərif və incə duyğularını əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bu şəkillərin əksəriyyəti gül və çiçək rəsmləri olsa da, onların içində müxtəlif formalı çadırlar, şəhərə xas küçələr, uzun və dolama yollar, həmçinin Tiflis mənzərələri, Qarabağ təbiətini əks etdirən peyzaj nümunələri də var ki, bu əsərlər onun zəngin təxəyyül və fantaziyasından xəbər verir. Şairə-rəssam daha çox realist rəsmlər çəksə də, şam və ətrafında dövrə vuran pərvanələrin rəsmi onun sufi görüşlərini əks etdirən maraqlı əsərdir. Rəsmə diqqətlə baxanda uçuşan kəpənlərdən birinin səmavi rəqs edən pərvanəyə bənzədiyini görmək mümkündür.

Natəvanın həm ədəbiyyatımızdakı, həm mədəniyyət tariximizdəki kimliyini, ictimai həyatdakı mövqeyini tam görmək üçün müasirlərinin, onu yaxından tanıyanların xatirələri ilə, haqqında yaranıb dildə-ağızda doluşan rəvayətlərlə də tanış olmaq lazımdır. Bütün bunlar onun xalqın yaddaşındakı işıqlı obrazını dolğunluğu ilə əks etdirir. Bu xatirələrdən öyrənirik ki, Xan qızı elmə, təhsilə, sənətə və maarifçiliyə əhəmiyyət verməklə Şuşanın sosial, ədəbi-mədəni mühitinin inkişafına çalışdığı qədər, xeyriyyə işləri ilə də məşğul olmuş, ehtiyacı olanlara köməklik göstərmiş, təhsil almaq üçün Şuşadan gedən gənclərdən xeyir-duasını əsirgəməmişdir. Zülfüqar Hacıbəyovun bir xatirə yazısında oxuyuruq: 1896-cı ildə mən qardaşım Üzeyir Hacıbəyovla bərabər Qori şəhərindəki müəllimlər məktəbinə imtahan vermək üçün Tbilisi şəhərinə yola düşərkən əmimiz Hacı Hacıbəyovun vasitəsi və müşayiəti ilə o vaxt xan qızı Xurşidbanu bəyim (Natəvanın) yanına getdik ki, bizə xeyir-dua versin.

Xan qızı isə öz Quranını götürüb mənim və Üzeyirin üzünə və rəqlədi, qulağıma həmin Qurandan bir ayə oxuduqdan sonra ikimizi də Quranın altından keçirib hərəməzin əlinə bir tikə çörək kəsib verdi.

Bunu dübarə təsdiq edirəm ki, Natəvanın nəticəsi olan Leyla Xasay qızı Usmiyevada olan Quran həmin Natəvanda gördüyüm Qurandır. Bu Quran Natəvanın özünə məxsus olduğuna görə

yaxın adamları səfərə gedəndə həmin Qurandan ayələr oxuyub onlara xeyir-dua verərdi.

Xurşidbanunun yaddaşlarda işıqlı obrazını canlandıran belə xatirələrin sayı-hesabı yoxdur. Şairənin həmçinin kimlərə hədiyyə etdiyi müxtəlif xatirə əşyaları və onların hər biri haqqındakı maraqlı söhbətlər həm onun səxavəti, bacarığı, həm müdrikliyi haqqında bizlərdə təsəvvür formalaşdırır.

Elmə, təhsilə, istedadlı və yaradıcı insanlara xüsusi önəm verən xan qızı məktəb və mədrəsələrin açılmasına yardım göstərməklə yanaşı, ana dilimizin qorunmasına da çalışmışdır. Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin “Xurşidbanu Natəvan pyesində” görürük ki, Natəvan hələ Aleksandr Dümanın Azərbaycanca səfəri zamanı dilimizin lətafətinə, musiqililiyinə heyran olduğunu vurğulayır, klassik sənətkarlarımızın məcburən ərəb-fars dillərindən istifadə etmələrinin acısını yaşadığımızı ürəkağrısı ilə desə də, böyük ümidlə “Ağalar, nə qədər ki Azərbaycan xalqı yaşayır, Azərbaycan dili də yaşayacaq! Mən Azərbaycan balalarının Homeri, Danteni, Şekspiri, Höteni, Puşkini öz dogma ana dillərində oxuyacaqları günü görürəm!” – deyirdi.

Talenin xoşbəxtliyi və nisgili sanki bərabər payda verdiyi xanım şairənin həm yaradıcılığına və şəxsiyyətinə, həm Şuşanın ədəbi-mədəni, ictimai həyatındakı roluna xüsusi ehtiram bəsləyən yazıçı və şairlər əsərlərində Qarabağ xanlığının sonuncu varisi Xurşidbanunun bədii obrazını yaratmış, tarixdəki və yaddaşdakı portretini həm də ədəbi nümunələrdə əbədiləşdirmişlər. Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev “Xurşidbanu Natəvan” pyesində, Əzizə Cəfərzadə şairə haqqında oxuduğu, eşitdiyi xatirələr əsasında yazdığı silsilə hekayələrdə, Məmməd Rəhim, Hüseyn Arif, Əliağa Kürçaylı, Hökümə Billuri, Bəylər Məmmədov, Sərdar Əsəd, Abbasağa, Ramiz Məmmədzadə, Qalib Nuri Arif və başqaları şeir və poemalarında onun bədii portretini yaratmışlar. Xalq şairi Səməd Vurğun da Xurşidbanu Natəvan poeziyasına rəğbət bəsləmiş, onun yaradıcılığını Azərbaycan qadınının hiss və

yaşantılarının ifadəsi hesab etmişdir. Zəmanənin düşüncə və duyğu adamlarına necə darlıq etdiyini, hisslərini çərçivəyə saldığını ürək ağrısı ilə söyləyən şair, Natəvan şeirində böyük insanın qüssə və faciəsinin duyulduğunu vurğulamışdır.

Xurşidbanunun obrazının əks olunduğu sənət əsərləri də az deyil. Tanınmış sənətkarlardan Mikayıl Abdullayev, Oqtay Sadıqzadə, Altay Hacıyev, Tağı Tağıyev, Abdulla Ələkbərov, Arif Hüseynov, Yaşar Səmədov rəsm və kompozisiyalarında, heykəltəraş Ömər Eldarov, Həyat Abdullayeva, Natiq Əliyev, İmran Mehdiyev, Səhhab Məmmədov və Əli İbadullayevin isə müəllifliyi ilə Şuşada, Bakıda, Belçikada və Fransada qoyulan büst və abidələrdə şairənin obrazı əks olunmuşdur.

Tanınmış epiqrafist alim, AMEA-nın müxbir üzvü Məşədixanım Nemətin “Şuşa xanı İbrahimxəlil xan və övladlarının epitaftiyaları” adlı məqalədən öyrənirik ki, Pənahəli xanın ailəsinə mənsub Ağdam İmarət Kompleksindəki qəbristanlıqda heç də bizim bildiyimiz kimi iki türbə və bir qəbir olmamışdır. Bu övliyə qəbristanlığındakı Pənahəli xanın ailəsinə mənsub məzarlıq məhz Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dağıdılmış, yerində bağ salınmışdır. Mustafa Çəmənli çar Nikolayın “bütün məscidlərin və görkəmli şəxsiyyətlərin məzar daşları və digər kitabələr tədqiq edilsin və çap olunsun” göstərişi haqqında haqlı olaraq yazır: “Əlbəttə, bizi əsarət altında saxlayan çar Nikolay da, onun Qafqazı idarə edən canişinləri də bizim keçmişimizə, tariximizə ona görə maraq göstərmirdilər ki, xalqımızı çox sevirdilər. Xeyr! Məqsəd xalq olaraq bizi daha yaxından tanımaq, həssas xüsusiyyətlərimizə bələd olub, üstümüzdə ağılıqlarının ömrünü uzatmaq idi”.

Çar Nikolayın tam məhv etmədiyi övliyə məzarlığını, xüsusilə Natəvanın qəbrini elə xan qızının səxavət göstərüb çörək verdiyi ermənilərin törəmələri öz xislətlərinə yaraşsa da, XX əsrə yaraşmayan vəhşiliklə yerlə yeksan etdilər.

Bu gün Azərbaycan xalqı öz xanım şairəsinin torpağına, mülkünə, eyni zamanda şəcərəsinə mənsub qəbiristanlığına qədirşünaslıqla sahib çıxmış, tarixi ədalətsizliyi bərpa etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xan qızının 180 illik yubileyində olduğu kimi 190 illik yubileyinin də keçirilməsi üçün sərəncam imzalamışdır. Respublikamızda Sərəncamdan irəli gələn bir çox təqdir olunası işlər görülmüş, şairənin haqqında yeni monaqrafiyalar yazılmış, əsərləri yenidən nəşr edilmiş, işğaldan azad olunmuş Ağdam şəhərində büstü ucaldılmış, fəaliyyətinə dair bir neçə sənədli film çəkilmişdir. Uzun illər paytaxtda köçkünlik həyatı yaşayan abidəsi nəhayət doğma Şuşasına qayıtmış, 2022-ci ilin sentyabr ayında qədim Şuşa şəhərində yubiley tədbirləri keçirilmişdir.

Əlinizdə tutduğunuz bu kitab da Xurşidbanu Natəvanın 190 illik yubileyinə dəyərli töhfələrdən biridir. Kitabda təqdim olunan məqalələr Natəvanın yaradıcılığına, fəaliyyətinə bir çox rakurslardan işıq salsada, əsasən əsərlərinin dilçilik baxımından tədqiqinə üstünlük verilmişdir. Natəvan poeziyasının dili fonunda XIX əsr Şuşa ədəbi mühitinin dil və üslubi xüsusiyyətləri araşdırılmış, Xurşidbanu şeirinin dili həmin dövr ədəbi dilinin bir zirvəsi kimi dəyərləndirilmişdir. Düşünürük ki, əsərlərinin həm dilçilik, həm ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiq edildiyi, fəalliyyənin müxtəlif yönlərini təqdim edən bu məqalələr həm tədqiqatçılar üçün, həm Natəvan irsinə maraq göstərənlər üçün əhəmiyyətli olacaq. Kitabın hazırlanmasında zəhməti olan hər kəsə minnətdarlığımızı bildirir, Xurşidbanu Natəvanı bir daha ehtiramla yad edirik.

Aygün BAĞIRLI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevil Mehdiyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN XURŞİDBANU NATƏVAN ZİRVƏSİ

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili tarixində yaradıcı şairlər sırasında Xurşidbanu Natəvan özünə məxsus üslub orijinallığı ilə diqqəti cəlb edən istedadlı bir şairdir. XIX əsr ədəbi dilində qadın şairlər sırasında taleyi və bununla bağlı olaraq məxsusi bədbin üslubu ilə Azərbaycan ədəbi dili tarixində seçilmiş və o qısa ömrünün sonuna qədər bu istiqamətdə ürəkləri yaxıb-yandıran bir yaradıcılıq yolu keçmişdir.

Xurşidbanu Natəvan (ədəbiyyat tarixində Xan qızı Natəvan kimi də tanınır) XIX əsrdə Azərbaycan milli mədəniyyətinin geniş şərq mədəniyyəti kontekstində yetişdirdiyi Məhsəti xanımı Gəncəvi, Heyran xanım, Aşıq Pəri, Fatma xanım Kəminə və s. kimi xatın şairləri sırasında özünəməxsus üslubi özəllikləri ilə seçilən və buna məxsusi yangılı dil – üslub vasitələri ilə ifadə edən istedadlı lakin bəxtdən kəm xatın şairəmizdir

Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın məşəqqətli həyat yolu XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində onun özünəməxsus bir üslub istiqamətini formalaşdırmasında əsas zəmin olmuşdur.

Ulu Tanrı xan qızı Natəvandan heç nəyi əsirgəməmişdir: əsil-nəcabət, var-dövlət, cismani gözəllik, mənəvi təmizlik, səxavət, mübarizlik, yazıb- yaratmaq istedadı və çox təəssüflər olsun ki, bütün bunların müqabilində kəsirli – baxtdan kəm bir tale!

Xurşidbanu Natəvanın atası Mehdiqulu xan Qarabağ xanı İbrahim Xəlil Cavanşir nəslindən, anası Bədrcahan xanım Gəncə xanı və hakimi Cavad xanın nəvəsi Uğurlu bəyin qızı olmuşdur. Şəcərəsinə görə bilavasitə Qarabağ xanlığı nəslindən olan Xurşidbanu Natəvan buna uyğun olaraq dövrünün kamil islam təhsili görmüş müəllimlərindən mükəmməl təhsil almış, Azərbaycan ədəbiyyatı dahilərinin bədi və elmi irsindən faydalanmış, fars dilini kamil şəkildə öyrənmiş, ümumşərq səviyyəli alim, və şairlər Şeyx Nizami, Mövlanə Füzuli, Əlişir Nəvai kimi məşhur şəxsiyyətlərin əsərlərindən bəhrələnmişdir.

Xurşidbanu Natəvanın gənc yaşlarından xüsusi qayğı və Qarabağın füsunkar təbiəti zəminində hərtərəfli inkişaf etmiş istedadlı, həm də, sözün həqiqi mənasında, gözəl bir gənc xanım böyük şərq və eləcə də doğma Azərbaycan – türk ədəbiyyatının vurğunu kimi böyümüş, şeir – qəzəl yazmış, gözəl təbiət lövhələri yaratmış, şəkillər çəkmiş, çox səmimi insan olaraq, xalq arasında gəzib-dolaşmış, maraqlı əl qabiliyyətinə malik olmuş, milli – xalq tikmələri tikmiş, güman edirik ki, Azərbaycan türklərinin milli-mədəni sərvəti olan xalça toxumağın da sirlərinə bələd olmuşdur. Təsadüfüdür ki, 1858-ci ildə Qafqaza səfər etmiş məşhur fransız yazıçısı A.Dümanın da diqqətini çəkmiş və o şairənin əl işlərini bəyənməmiş, onun sənətkarlığına valeh olduğunu qeyd edərək, onları “ən gözəl hədiyyə” adlandırmışdır (F.Qasımzadə)

Qeyd etmək lazımdır ki, Xurşidbanu Natəvan bir Azərbaycan türk qadın tipi olaraq, diqqətli oxucunun, xüsusən tədqiqatçının nəzər-diqqətini ansızın cəlb edə bilər: şairənin əlimizdə olan portreti (yaxud portretin əsasında duran foto – surəti) Qarabağ qadınının (Qarabağ gözəlinin!) tipik

nümunəsidir: əsməri, ay kimi yumru sifətindəki gözoşşayan, cəzbedici sifət cizgiləri – mənəli, qəmgin gözləri, xilqətdən çəkilməmiş qara qaşları, incə ağzı, burnu və ən başlıcası ağız nahiyəsinin (burnuna qədər) ipək örpəklə yaşınması bir daha göstərir ki, tanrı onu xoşbəxt anlarında yaratmış və vurğulamaq lazımdır ki, gözəl yaratmış! Bütün bunlarla yanaşı bu qənirsiz gözəlin çox acı taleyi olmuş, xalq arasında geniş yayılmış afonizmdə deyildiyi kimi bu gözəlin baxtı olmamışdır. Müdriklər deyib: qızıl taxtın olunca, qızıl baxtın olsun! Natəvanın qızıl taxtı var idi. O, xan qızı idi, səxavətli idi, hamıya əl tuturdu, yol çəkdirirdi, (Bakıda Şıxov yolu A Dümanın gəlişi münasibətilə), su çəkdirirdi (qədim Şuşada bu gün də onun ata-baba qızılı hesabına çəkdiyini bulaqlar işləyir!), bağ saldırdı, məktəb açdırdı, ədəbiyyat məclislərini himayə edirdi: Şuşadakı “Məclisi-ünsə” rəhbərlik edirdi. Lakin Qarabağın əsilli-nəsilli gözəlinin yatmış bəxti oyanmırdı ki oyanmırdı: həyatında ona üz verən faciələr, xəstəliklər, haqsız təhqirlər, qohum-əqrəbanın haqsız məzəmmətləri bu Qarabağ gözəlinin qəlbini qırır, xilqətdən verilmiş gözəlliyini əlindən alırdı. Bütün bunlar istedadlı şairənin özünə məxsus nisgilli, ahu-fəğanlı, insanı yaxıb-yandıran bir üslubunu formalaşdırmışdır.

Xurşidbanu Natəvan XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin zəngin klassik qəzəl janrı ənənələrini uğurla davam etdirən ən istedadlı qadın şairimizdir. Onun ana dilində yazdığı əsərləri yalnız ona məxsus nisgilli qəzəllər toplusundan ibarətdir. Şairin dünyadan nakam getmiş gənc oğlu Mirabbasa yazdığı “Oğlum üçün” qəzəli oğlu ölmüş bir bəd-bəxt ananın fəryadıdır:

*Yanar canım, oğul, daim sənin nari-fəraqında
Necə pərvanələr hər dəm yanar şəmin ayagında!
Sənin vəslin xəyalilə gözü, könlüm qəzər daim
Ki sən Məcnuni – sərgəstə, gəzər Leyli sorağında!
Sənin hicrin odu, Abbas, gəxi çıxmaz ki canımdən!
Səməndər tək yanar daim anan nari-fəraqında!
Uçub Şahbaz tək könlüm gəzərdi vəsl bagında,
Pəri balımı sındırdı fələk bu pir cağımdə!
Sirişkim birlə kim xali degildir qamətin gözdən,
Nə tez düşdü təravətdən o sərvi su qırağında!**
*Nədəndir intizar ilə o şəhla göz baxar heyran!
Gözüm o gözlərə qurban – baxar ahu sayagında!*

Qəzələ mütəxəssis gözü ilə baxanda onun ruh və quruluş etibarilə klassik qəzəl janrında olması qənaətinə gəlirik, yəni şeir klassik Azərbaycan qəzəlinin gözəl nümunəsidir. Lakin lüğət tərkibi, söz tutumu etibarilə məhz XIX əsr xalq üslubu bicimindədir: şair XIX əsr ədəbi dilinin özəl keyfiyyətlərinə üstünlük verərək, imkanı yol verdikcə qəzəli xalqa yaxın, XIX əsrdə xalqın üstünlük verdiyi söz və birləşmələrdən istifadə etməyi vacib hesab etmişdir: xüsusilə xalqın əsrlərlə, dilində əzbər olan frazeoloji vahidlərin zənginliyi diqqəti çəkir:

Şairin dilində canı yanmaq (əzizinin faciəsinə, ölümünə görə sarsılmaq), gözü gəzmək (axtarmaq); necə yanmaq?! Canından çıxmammaq; canımdan çıxmaz! unuda bilməmək (şairədə: sənin hicrin odu, Abbas gəxi çıxmaz ki canımdan!) burada can, ürək, qəlb, könül mənasında işlənir), habelə

* Qəzəllər Xurşudbanu Natəvanın əsərlərindən verilir. Bakı, “Yazıçı”, 1984

XVIII – XIX əsr ədəbi dilinin əsas qida mənbəyi olan folklor aşığı, dastan üslubunun səciyyəsinə əks edən söz və ifadələrin: Şahbaz tək vəsl bağı Səməndər tək, pir çağında, su qırağında, gözüm o gözlərə qurban və s. Belə xalq deyim tərzlərinin ifadəsi olan milli dil vahidlərinin işlədilməsi şairin zamanın nəbzini tutmaq kimi qiymətləndirilə bilər. Xurşidbanu Natəvan ədəbi dili xəlqiləşdirmək istəyi və klassik qəzəl janrını xəlqiləşdirmək bacarığı izafət tərkiblərinin daha çox milli quruluşda işlətməsində əyani şəkildə özünü göstərir. Şairin qəzəldə işlətdiyi payı-şəm izafət birləşməsi əvəzinə onun milli söz birləşməsi şəmin ayağı, vəsl-i-xəyal əvəzinə milli quruluşa malik vəsl-i xəyali, bağevəsl əvəzinə vəslin bağı, narı-hicran əvəzinə hicran odu, çeşmi-şəhla əvəzinə şəhla göz milli söz birləşməsi, habelə nə tez gəldi! – (oğlunun ölümü haqqında), ahu sayaq – ahu kimi, gözüm gözünə qurban, heyran-heyran baxmaq və s. kimi milli koloritli söz və ifadələr qəzəl də bəzən özünü göstərən klassik üslub elementlərinin (ol, birlə) intensivliyini zəiflədir; sonuncular birinci qrup xəlqi söz və ifadələrin kölgəsində qalır, ümumən qəzəlin milli ruhunu azalda bilmir. Belə bir vəziyyət şairənin bütün qəzəlləri üçün səciyyəvidir! Bu onu göstərir ki, Xurşidbanu Natəvan, xalqını və onun şirin, zəngin, tərəvətli dilini sevən, dilinin milliliyini qoruyan bir şair kimi, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının, klassik Azərbaycan ədəbi dilinin bütün kanonlarına bələd olsa da, Azərbaycan xalq dilinin milli özümlü xüsusiyyətlərinə, onun milli özəlliklərinə üstünlük verərək, özünəməxsus – ürəkləri yaxan üslubunu yaratmağa çalışmış və ədalət naminə demək lazımdır ki, çox hallarda möhtərəm şair buna nail olmuşdur.

İstedadlı şairin “övlad (oğul) nisgilli” qəzəllərində ana naləsi, ana fəryadı hakimdir. Bu fəryadın ifadə vasitələri onun müəllifi Xurşudbanu Natəvanı qırılmaz tellərlə Qarabağ mahalına bağlayır. Natəvanın oğlu dağlı fəryadı bu gün Qarabağın – Azərbaycanın şəhid analarının fəryadı ilə səsleşir: onun oğul fəryadlı qəzəllərində milli ruhlu ağılar, oxşamalar Natəvanın hüznü bir qəm, kədər dolu söz və ifadələri şairin məxsusi orijinal bir ifadə tərzini – üslubunu formalaşdırır: bu üslubun özünəməxsus, leksikonu, söz bankı vardır: ağlamaq hüznü, qəmli-kədərli sızlamaq, ayrılmaq, yaxmaq, yandırmaq, ölmək, getmə! (yalvarış), ayrılıq, əlaman, fəraq, fəryad, ah, fəğan, Natəvan, pərişan, pərişanhal, cəfa, vəfa, vəfasız, qəmküsar, nalan, nalə, bəxt, bəxtsiz, pis, əsk (qanlı göz yaşları), könül, qəlb, ürək, yalvarış semantikalı söz birləşmələri: gözüm nuri, boyun qurbanı, boyun bəlasın alım! səni tarı getmə! görməsin gözlər! yaman gündür! fəda olum! aman gündür! çıxaydı gözüm! və s. və i.a. evimi yıxdın: viran etdin xalqın dilində gələn söz və ifadələr Natəvanın qəmli üslubunun əsas göstəriciləridir:

Yıxıb könlüm evin, eyləyib viran, getmə!
Yoxumdu tabu təvanə firqətə, cavan getmə!
Fəda olum sənə mən, səndən ayrılı bilmərəm!
Yəqin fəraqın edər qəddini kəman, getmə!
Səninlə rəşən idi qəlbim, ey gözümün nuri!
Güman ki, təng ola canımə bu cahan, gəlmə!
Boyun bəlasın alım, sər v tək yıxılma, oğul!
Doyunca görməmişəm, getmə bir zaman, gəlmə!
Çıxaydı kor gözüm, görməyəydin hicranın!
Ölün cə bil edərəm naləvü fəğan, getmə!

*Sabahə tək oturub çəkmişəm cəfalərin,
Boyum bərabərisən indi əlamən, getmə!
Divanə tək düşəcək çöllərə anan, getmə!
Səninlə kim açılıb qəlbimin süküfələri.
Mürüvvət eylə, əzizim, edib xəzən, getmə!
Qoyub bu hicrə içrə Natəvan, məni getmə!
Di yumma gözlərini, qoy görüm doyunca barı!
Gözümdə car edib əşk həmrəvan getmə!*

Bütün bunlar Xurşidbanu Natəvanın incə, lirik qəzəllərinin də əsas qayəsini təşkil edir. Bu növ qəzəllər bu qəmli şairin psixoloji duyumunu, könül, qəlb gərginliklərinin eyni ağrılar, acılar hesabına baş verməsini təsdiqləyir. X.Natəvanın lirik qəzəllərdə incə qəlbli, lakin polad iradəli bir Qarabağ şairinin qəlbini sarsıntıları istək və arzularının real, səmimi, eyni zamanda təkiddli etiraflarıdır:

*Qoyubdur intizarda, neçin gəlməz, neçin gəlməz?!
Həmişə ahu zarında, neçin gəlməz, neçin gəlməz?!
Üzüldüm karivanımdan, əl üzdüüm xanimanımdan!
Fələk incir fəraqımdən, neçin gəlməz, neçin gəlməz!
Könüldə ahu zarın var, nə səbrü, nə qərarım var!
Deməz bir dilfikarım var, neçin gəlməz, neçin gəlməz!
O zülfü nərgisi – məstə, könül çoxdandı abəstə!
Məni hicran edib xəstə, neçin gəlməz, neçin gəlməz?!
Səri – kuyın gəzən könlüm, güli – ruyin sevər könlüm!
Vüsəlin çox dilərkönlüm, neçin gəlməz, neçin gəlməz?!
Mənə hicri məsəqqətdir, fəraqın dərdi – möhnətdir!
Nigarım xeyli müddətdir neçin gəlməz, neçin gəlməz?!
Səbə, o məhliqə dilbər alıbdır canımı yeksər!*

*Könül ancaq onu istər – neçin gəlməz, neçin gəlməz?!
Qalıbdır Natəvan nalan, gecə-gündüz olur giryən,
Onun yox dərdinə dərman neçin gəlməz, neçin gəlməz?!**

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan xalqının dahi şairlərinin bədii yaradıcılığının şah damarını təşkil edən xəlqilik və onun ədəbi dildə ifadə vasitələri XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin görkəmli nümayəndəsi Xan qızı Xurşidbanu Natəvan bədii yaradıcılığının özünəməxsus dil-üslub özəllikləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin qəmli bir qolu üzrə inkişaf etdirən istedadlı bir şair kimi ədəbi dil tariximizə daxil olmuşdur.

Xan qızı Natəvan Azərbaycan klassik şeir, qəzəl janrının mümkün xəzinəsindən daim faydalanmış, qida almışdır. Şairin böyük Füzuliyə nəzirə kimi yazdığı qəzəli səciyyəvidir.

Füzulidə:

*Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm! – mətləli
qəzəlinə nəzirə olaraq Xan qızı Natəvan yazırdı:*

*Yenə, yarəb, nə qəmgindir mənim bu şad olan könlüm!
Bü muzi-eşqdə agah olub ustad olan könlüm!*

*Görübdür yarı ağyarə olubdur məhvi-nəzzarə
Edibdir sinəsin parə, mənim abad olan könlüm!*

*Niyə peymanədən keçdin, niyə zəncirdən qaçdın?
Nədəndir çöllərə düşdün, mənim bərbad olan könlüm?*

* Qəzəllər Xurşudbanu Natəvanın əsərlərindən verilir. Bakı, “Yazıçı”, 1984

*Fəraqin ruzi-məhşərdir, sərəsər möhnətü qəmdir!
O gülgün kimi dərhəmdir mənim azad olan könlüm!*

*Baxın bu Natəvan zarə, günü bəxtim kimi qarə,
Gəzər Məcnun tək avarə mənim naşad olan könlüm!*

Maraqlıdır ki, Natəvanın bədii təşbehləri də Füzulisayağındır. Bu onu göstərir ki, Natəvan Füzuli qəzəllərini əzbər bilirmiş. Füzulinin özünə aid etdiyi bədii təyinlər demək olar ki, eynidir.

Füzulidə: *şad gördüyün, azad gördüyün könlüm, abad gördüyün könlüm;*

Natəvanda: *şad olan könlüm. Ustad olan könlüm, naşad olan könlüm, abad olan könlüm, bərbad olan könlüm* və s.

Əlbəttə, Füzuli kimi dahiyə bənzəməyə meyil istedadlı şairdə qüvvətlidir. Bu onu göstərir ki, Natəvan ümumən qabiliyyətli şair olmuşdur və Füzuli kimi qüdrətli şairə belə gözəl nəzirə yazmağın özü də bir cəsəət tələb edir və Natəvanın qəzəl meyilli olan, istedadlı bir şair olmağını bir daha təsdiqləyir.

Müşahidələr göstərir ki, Natəvanın yaradıcılığı sonrakı XX əsr ənənələrində belə şairlərimiz üçün örnək mənbəyi olmuşdur. Natəvan XIX əsrdə yazırdı:

*Nə mən olaydım, ilahi, nə bu aləm olaydı!
Nə də bu aləmə müqəyyədi-qəm olaydı!
Nə sərv qəddim olaydı, nə həstrətilə gözüm kor!
Nə ruzigar fəraqində qamətim xəmə olaydı!
Nə bəhr olaydı, nə ümman, nə böylə göz yaşı car!
Nə gül üzündə ilahi, bu növi-şəbnəm olaydı!*

*Nə çah olaydı, nə zindan, nə karivan güzəri!
Nə Yusifi bu bələdə görən bir aləm olaydı!
Nə bəzm olaydı, nə bazarı-Yusif əhvali!
Nə rəhgüzərdə Züleyxa qəm ilə həmdəm olaydı!
Nə ah olaydı, nə əfsus, nə parə-parə könül!
Nə Natəvanın, ilahi, həvəsi dərhəm olaydı!*

XX əsrin əvvəllərində böyük romantik şair Hüseyn Cavid Xurşidbanu Natəvanın kədərli ürək çırpıntılarını özünün “Şeyx Sənan” əsərində kor ərəbin ürəkləri yaxan “Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə böylə belə səadət” qəzəli Hüseyn Cavidin qeyri-adi istedadı ilə Fikrət Əmirovun möcüzəli musiqisi, istedadlı aktyor-ifaçı xalq artisti Məmmədəli Əliyevin ürəklərin sarı simini titrədən ifası – bu üçlük böyük şair Xurşidbanu Natəvanın da qəzəlinə ikinci həyat verir. Bu üçlük Azərbaycan qəzəlinin qələbəsi, Xurşidbanu Natəvanın həmişəyaşar olmasına təminat verir.

XURŞİDBANU NATƏVANIN ŞEİRLƏRİNDƏ ŞUŞA MÜHİTİNİN TƏSVİRİ

Natəvan mükəmməl mədrəsə təhsili almış ziyalı bir xanım idi. Əsərlərində dil və üslub səciyyəviliyi əsasında demək olar ki, elmi, dini və bədii sahədə yetərinəcə savada sahib olmuşdur. Qarabağa və doğma Şuşaya çox bağlı olduğu səbəbindən abadlıq və xalqın rifahı üçün vacib işlər görmüşdür. Təsədüfi deyildir ki, Firudin bəy Köçərli bu dövrü “XIX əsr ədəbiyyatının xoşbəxt zamanı” adlandırmışdır¹. Lakin, çox təəssüf ki, ədəbiyyatın “xoşbəxt” inkişafına şərait yaratmış bir insan özü həyatda xoşbəxt olmamışdır.

Natəvanın doğma yurduna böyük məhəbbətinin isbatı şairin əsərlərində özünü büruzə verir. Şairin “Albom”undakı gül rəsmləri və onlara yazılmış şeirlərdə Qarabağın doğma təbiəti ilə bərabər, onun şirin ləhcəsi, dili də özünü göstərir:

*Fələk rənginə bənzər bu bənəfşə
Tutub səhraları hər su bənəfşə.*²

Yaxud:

*Səni kimdir sevən bica, qərənfir
Sənə mən aşiqi-şeyda, qərənfir.*³

Şairin tamamilə etnoqrafik motivlərilə bəzənmiş bir qəzəlində isə Şuşa camaatının gündəlik həyat tərzi, milli-

¹ Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1984, s.13

² Yənə orada, s.63

³ Xurşidbanu Natəvanın əl yazma yazılı albomu. 1886. M-117. 3289. .ФП-87. 228 s.

mənəvi dəyərləri və onun dünya ilə müqayisəsi qələmə alınmışdır. Şeirin süjet məzmunu onu qəzəldən fərqləndirsə də, vəzn, qafiyə və rədifi janrın texniki tələblərinə cavab verir. Şeir bütün Azərbaycan elləri üçün ortaq olan gündəlik məişət həyatını özündə əks etdirir – axşamlar bütün çıraqlar yanar, evlər silib-süpürülüb yer-yataq salınar. Dost-aşnalar şəhərdə gəzintiyə çıxmaq üçün bir-birini axtarardılar. Evə qonaq gələni qonaq saxlamaq adət idi. Şair Şuşanın gündəlik həyatını bu şəkildə şərh edir. Dinclik dövrünün bəxtəvər Şuşası belə idi. Dünyada qərribin qisməti yalqızlıq olsa da, Şuşada belə deyildi. İnsanlıq, qonaqpərvərlik, səxavətlik, dostluq, xoşbəxtliklə dolu olan Şuşa mühitinin canlı həyat tablosu belə idi:

*Həm çıraqları rövşən qırlarlar axşamlar
Evi silib-süpürüb yer salarlar axşamlar
Gecə qaranlıq ola, yar yarın axtaracaq
Küçə-küçə dolanıb oynayarlar axşamlar
Rəfiq olan eləyir bir-birini xudahafiz
Evə qonaq gələ, saxlayarlar axşamlar.
Şikayət eyləmə, Xurşid, xudayə şükr eylə
Qərribi dəhrdə yalqız qoyarlar axşamlar.⁴*

Xurşidbanu Natəvanın qəzəllərində Qarabağ, xüsusilə, Şuşa şivəsi üçün xarakterik olan fonetik dialektizmlər diqqəti cəlb edir: – Bunun əlacı ki, mümkün deyil mana, ey dust! ⁵; – Pünhan baxmağında genə bir fitnə meyli var, Hiç aşına

⁴ Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri. “Yazıçı”, Bakı, 1984, s.71

⁵Yenə orada, s.29

dəgil bana biganə gözlərin⁶ və s. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, şairin “Bənövşə” və “Qərənfil” qoşmasının rədifinin özündə belə, Qarabağın, daha dəqiq desək, Şuşa mühitinin canlı xalq şivəsinin ruhu duyulur.

Ümumiyyətlə, Natəvanın şeirlərində sual əvəzlilərinin şivə variantları çoxdur. Şair qəzəl janrının tələbinə müvafiq olaraq, nə üçün? sual əvəzliyini vəznin heca biçiminə uyğunlaşdırır: – Neçün gülşənlərin tərkin qılıbsan?⁷– Fələk incir fərağından, neçin gəlməz, neçin gəlməz?!⁸

Eləcə də, müasir ədəbi dildəki “nə qədər” sual əvəzliyinin nə qədri? variantı şairin mənsub olduğu elin canlı danışıqının göstəricisidir: – Sənə nə qədri dedim, rəhm qıl mənə, getmə! Gəl indi gör ki, fəraqın salıb nə halə məni!⁹

Azərbaycan dilinin müxtəlif dialekt və şivələrində nə qədə/nə qədrinə/nə qədərnə/nəxarta/nə xartana və s. şəklində variantlarının işlənməsi də müşahidə olunur. Beləliklə, şairin bütün qəzəllərində və digər şeirlərində də *nə* sözü əsasında düzəlmiş sual əvəzliləri canlı xalq danışıq dili üslubunda ifadə olunmuşdur:

Düşmənimdir, bilməzəm kim, netmişəm, dövrənə mən?!¹⁰

Natəvan, dəxi nedim, sərfeyləyim mehmanə mən?!¹¹

⁶Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri. “Yazıçı”, Bakı, 1984, s.7

⁷Yenə orada, s.63

⁸Yenə orada, s.65

⁹Yenə orada, s.4

¹⁰Yenə orada, s.23

¹¹Yenə orada, s.23

Ya rəb, nolar ki, yar gələ mərgi-aşıqə?!¹²

*Nolaydı, kur olaydım, görməyəydim gül kimi cismin
Qalıbdır tirə xak içrə, məzarın gün qabağında.¹³*

Natəvanın digər bir qəzəlində də canlı xalq danışığı üslubu ilə yanaşı, məhz Qarabağ dialekti üçün də səciyyəvi olan sonu r səsi ilə bitən feillərdə [r] səsinin düşməsini müşahidə edirik: – Qutarmaz həşrə qədər halü-macərası gülün.¹⁴

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, xüsusilə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrində feillərdə [r] səsinin düşməsi bir neçə halda özünü göstərir: a) sonu r ilə bitən ikihecalı feillərin kökündə [r] səsinin düşməsi baş verir: otu®, gəti® və s., b) hətta canlı xalq dilində -ır⁴ hecasının düşməsi ilə ot, gət və s. kimi tələffüz olunur c) bu tip feillərə şühudi keçmiş zaman şəkilçisi qoşulduqda: otu®du, gəti®di və s.; ç) bu feillərə nəqli keçmiş zaman şəkilçisi qoşulduqda: otumuş, gətmiş və s. d) bu cür feillərə icbar növ əlaməti artırıldıqda otutmax, gətitməx' və s. Eyni hal bütün Qarabağ və Şərqi Zəngəzur üçün səciyyəvidir.¹⁵

Çox maraqlıdır ki, Natəvanın bir qəzəlində, hətta **olurmu?** feilinin **olumu?** kimi ifadəsinə də təsadüf olunur: – Sirişkimin, olumu eyləmək rəvan tərkin?¹⁶

¹²Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri. “Yazıçı”, Bakı, 1984, s.25

¹³Yenə orada, s.4

¹⁴ Yenə orada, s.35

¹⁵ Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. “Elm və təhsil”, Bakı, 2022, s.192

¹⁶ Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri. “Yazıçı”, Bakı, 1984, s.42

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bəzən *olmaq*, *eləmək* köməkçi feillərin indiki zamanda *olu*, *eli* şəklinə də rast gəlinir. Hətta M.Şəhriyarın “Ağız yemişi” adlı bir şeirində müəllif bu tipli sözləri Cənubi Azərbaycanın canlı xalq şivəsinə uyğun şəkildə işlədir:

Bir gün ağız qalı boş
Bir gün dolu dad oli.

Gün var ki, heç zad olmaz
*Gün var ki, hər zad oli.*¹⁷

Azərbaycan dilinin tarixində *olmaq* və *etmək* köməkçi feilləri ilə yanaşı, qılmaq feili də tərkibi feillərin yaranmasında fəal rol oynamışdır. Natəvanın şeirlərində: – Necün gülşənlərin tərkini qılıbsan? ¹⁸; – Göğür məclislər içrə şəmi hər şəb yarı-əğyarə, Onunçun yanmağın tərhin qılır bünyad pərvanə ¹⁹; – Sənə ey şəm, töhmətlər *qılır* məşuqələr içrə, Əgərçi xirməni – ömrün qılır bərbad pərvanə.²⁰

Natəvanın qəzəllərində fars mənşəli bəzi sözlərin canlı xalq danışığı üslubuna uyğun ifadəsi ilə – “özləşmə”yə uğraması ilə rastlaşırıq. Şairin *növcavan* sözünü *nocavan*, *amma* bağlayıcısını *amma* və s. şəklində istifadə etməsi tamamilə canlı xalq danışığı tərzinə və ya şivə əlaməti kimi dəyərləndirmək mümkündür : – Cahani tərk edərem, cümlə dövlətü-varın, Mahaldır eyləmək böylə nocavan tərkini?²¹; –

¹⁷ Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. “Divani-Türki”. “Əlhudə-Sabah”, Bakı, 1993, s.102

¹⁸ Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri. “Yazıcı”, Bakı, 1984, s.63

¹⁹Yenə orada, s.64

²⁰Yenə orada, s.64

²¹Yenə orada, s.39

Sən qeyr ilə həmzəbanü yekdil, Əmma mənə ruzigar müşkil.²²

Xurşidbanu Natəvanın Tiflisdə olarkən Şuşaya Ağabikə xanıma göndərdiyi bir məktubda da üsluba uyğun olaraq işlətdiyi *urmaq, bən, böylə, dəgil, genə* kimi sözlər Qarabağ ziyalı-əsilzadə təbəqəsinin epistoluar üslub dəst-xəttidir.

Natəvan şeirlərinin leksikasında Qarabağ mühitinin canlı danışıq faktları da öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Məsələn, – Səni kimdir sevən, bica, qərənfil ?!²³

Bica – şeirdə “səbəbsiz”, boş yerə” və s. mənalar əvəzinə işlənən canlı danışıq faktıdır. Azərbaycanın digər regionlarda bu mənada işlənən *becə, becə-becə* və s. fonetik variantlarda – işlənərək bədii-üslubi effekt verir. Yaxud, – Unutma aşıqi, haşa, qərənfil misirasındakı “haşa” (Allah eləməsin! – Q.Q.) modal sözü, şairin unudulacağından qorxan aşıqə canıyanan münasibətini ifadə edir.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, imperativ nida kimi qəbul olunmuş fars mənşəli *haşa* sözünün Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də türk mənşəli “iraq olsun” birləşməsi yerində işlənməsi müşahidə olunur: – “Haşa üzdən, sürü itsiz olmaz (Borçalı); – Haşa sizdən, xəstə döyülsünüz ki? (Goranboy).²⁴

Ümumiyyətlə, Natəvanın bədii dili üçün səciyyəvi olan alqışlar və qarğışlar taleyinə bəd günlər yazılmış bir ananın obrazını səciyyələndirir: fəda olum sənə mən, boyun bəlasın alım, çıxaydı kaş gözüm, görən gözüm çıxsın, nolaydı, kur

²²Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri. “Yazıçı”, Bakı, 1984, s.76

²³Yenə orada, s.62

²⁴ M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Qanun”, 2007

olaydım, səni tarı, görməsin gözlər, billah, size tari, olsun əllərin var və s.

Klassik Şərq şeirinin qəzəl janrında yazılmasına baxmayaraq, Natavan şeirlərinin qafiyə və rədifləri bəzən canlı xalq dilinə bənzəyir. Məsələn, *tərk eyləmək*, *tərkin qılmaq* kimi feillərin üslubi məqamları hər misrada rəngarəng mənə mənzərəsi yaradır: qıldı gülüstan tərkin – getmək, eyləmək yari-mehriban tərkin – ayrılmaq, eyləməz naləvü fəğan tərkin – yorulmaq, edərmi can tərkin – ölmək, üzüldü qüvvəti-can, etdi Natəvan tərkin – ölmək və s.

Natavanın şeirlərində canlı Qarabağ şivəsi üçün səciyyəvi əlamət hesab olunan halların bir-birini əvəz etməsinə, eləcə də, feil formalarının məzmunca əvəzlənməsinə və s. məsələlərə dair onlarla tarixi-qrammatik əlamətlərə rast gəlinir:

Gecə qonaq gələ, saxlayarlar axşamlar – misrasındakı *qonaq gələ* birləşməsi formaca arzu, məzmunca şərt mənası bildirir. Eləcə də – Gecə qaranlıq ola, yar yarın axtaracaq – kontekstində “qaranlıq ola” tərkibi “qaranlıq olsa” kimi başa düşülür.

Şairin qəzəllərində klassik janrın ilkin nümunələrindən məlum olan daha qədim qrammatik əlamətə -iban feili bağlama şəklində də təsadüf olunur: - Siyəhpuş oluban dil qalıbdı zülfündə, Yəqin kəminə yatıb arizində xalə, balam.²⁵

Nəsimidən üzü bəri bütün poetik nümunələrdə qarşılaşdığımız bu qədim feili bağlama əlamətinə aktiv şəkildə rast gəlinir. Azərbaycan dilinin Quba dialekti və şivələrində də həm -ibanı⁴, həm də -ibannarı⁴ formaları yaxşı mühafizə

²⁵ Natəvan Xurşidbanu. Əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1984, s.73

olunmuşdur. Müasir Qarabağ şivələri üçün arxaikləşmiş bu morfemə Zəngilan rayonunun Şərifan kəndində də təsadüf olunmuşdur.²⁶

Şairənin klassik janrlarda Qarabağ dialektinə məxsus “duş görmək (yuxu görmək), damad otağı (bəy otağı), sayağ (kimi, bənzər, oxşar), tar (qaranlıq), cuy (su arxı), varə-varə (get-gedə), zavala vermək (güdaza getmək), əylənmək (burada dayanmaq), yəqinən (yəqin ki), qan eləmək (dava salmaq, dalaşmaq), varmaq (getmək), barı (kaş, heç olmasa), sirab olmaq (hər tərəfi su basmaq) , bu gunə (belə, bu cür), genə (yenə) və s. kimi leksik nümunələr və frazeoloji ifadələrin yeni formada üslubi variantlarına da rast gəlirik. Məsələn, “çərxi dönmüş fələk” frazemini fərdi üslubi variantı – Dövrü dönmüş dövr dövran etmədi şəklində ifadəsi həm də assonans yaradır. Yaxud, ***Əgər fəraqini görsəm, görən gözüm çıxsın*** kimi ifadələrdə xalqdan gələn ifadə tərzini öz əksini tapır.

Eləcə də, şairin işlətdiyi ***ustad olan könlüm, bərbad olan könlüm, naşad olan könlüm, pır çağı, elcarı ağlamaq*** və s. kimi poetik birləşmələr yalnız Natavana məxsusdur.

Xurşidbanu Natəvanın şeirlərində müəllifin fərdi üslubunu səciyyələndirən dualar, andlar, alqışlar və qarğışlar bəd taleyin və çətin həyatın real və dolğun ifadəsini büruzə verir: – Çox dərdi var, qoyun ki, sizi tari, ağlasın!; –Ya rəb, görüm, həmişə səbəbkarı ağlasın!; – Gözümdə tirəvü tar oldu, billah, bu cahan sənsiz; – Fəda olum, sənə mən, səndən

²⁶ Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, s.205

ayrıla bilməm; – Çıxaydı kaş gözüm, görməyəydi hicranın;
– Boyun bəlasın alım, sərvətək yıxılma, oğul! və s.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli siması Xurşidbanu Natəvanın bədii irsi Qarabağ və Şuşa mühitinin milli etnoqrafik dəyərləri ilə bərabər, həm də şivə xüsusiyyətlərini bu və ya digər baxımdan özündə əks etdirir. Şairin çəkdiyi təbiət təsvirləri, gül, bülbül, pərvanə rəsmləri, habelə yaşayış evləri, istirahət məkanları, məscid kompleksləri ilə bağlı müxtəlif eskizlərinin yeganə mövzusu Qarabağ və Şuşadır. Bu cəhətləri ilə Xurşidbanu bu gün Qarabağın özünü simvolizə edir.

Elçin İsmayilov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XIX ƏSR ŞUŞA ƏDƏBİ MÜHİTİNİN DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Böyük Öndərin vəsiyyətinə yer alan, yenidən öz azadlığına qovuşan Qarabağ əhalisinin sadəcə “Qala” adlandırıldığı Şuşa şəhəri yaranan vaxtdan həm Dağlıq, həm də Aran Qarabağın siyasi, mədəni, ədəbi, iqtisadi mərkəzinə çevrildi. Qarabağın və Azərbaycanın digər ərazilərindən olan sənətkarlar, tacirlər, qələm sahibləri burada toplandılar. Şuşa mühitinin başqa şəhərlərdən, məsələn, Təbrizdən, Marağadan, Şamaxıdan, Gəncədən fərqi onda idi ki, burada həm mədəniyyət sahələri (tətbiqi sənətlər, xalçaçılıq, misgərlik, duluşçuluq, sərəcəçilik, xəttatlıq), həm də ədəbiyyat ənənələri nisbətən yeni yaranırdı. Düzdür, buraya köç edənlər o ənənələri özləri ilə gətirmişdilər, lakin mühit yeni idi. Ənənələrin çarpazlaşması baş verirdi. Şəhərdə elat danışığı üslubu, sadə xalq dili ziyalılara təsir etmişdi, bu da öz növbəsində, yaranmış ədəbiyyat nümunələrində özünü büruzə verirdi. Hələ Vaqifdən başlayaraq Şuşa ədəbi mühitində dil xalqa daha yaxın idi. Məhz burada Molla Pənah Vaqifin sadə xalq şeirinin, dolayısı ilə müasir Azərbaycan şeirinin forma və ənənələrinin bünövrəsi qoyulurdu.

*Boyun sürəhidir, bədənin büllür,
Gərdənin çəkilməmiş minadan, Pəri!
Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri!*

*İxtilatın şirin, sözün məzəli,
Şəkər gülüşündən canlar təzəli,
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli,
Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri!*

*Üz yanında tökülübdür tel nazik,
Sinə meydan, zülf pərişan, bel nazik,
Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik,
Ağ allərin əlvən hənadan, Pəri!*

Düzdür, Vaqifin klassik səpkidə yazdığı şeirləri də vardır. Lakin onların da dili öz zamanına görə daha anlaşılıqly aydın idi.

*Mehribanlıq görməyib bir məhliqadən küsmüşəm,
Gündə yüz al eyləyəm qəlbi qarədən küsmüşəm.
Şəninə dedim şirin söz, bir şey ondan dadmadım,
Bu səbəbdən ağzı şəkkər dilrübədən küsmüşəm.
Bir qədəh mey istədim, sındırdı könlüm şişəsin
Daş bağırlı saqiyyə-sahib-cəfadən küsmüşəm.
Çün “uman yerdən küsərlər” bir məsəldir xalq ara,
Küsdüyüm bica deyildir, aşınadən küsmüşəm.
Gördüm əvvəl ki, binasın yarlıq etmək deyil,
Vaqifa! Əsli budur, mən bu binadan küsmüşəm.*

Sonrakı dövrlərdə Vaqif ənənələrindən bəhrələnən və ümumilikdə Qarabağ ədəbi mühitinin təsirindən formalaşan Şuşa şeir məktəbi, sadə xalq dilində və Azərbaycan yaradıcılığı üslubunda yazıb-yaradan onlarla şair, yazıçı yetişdirmişdir. Bunlardan Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Məhəmməd bəy Aşiq, Cəfərqulu xan Nəva, Xurşidbanu

Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, Mirzə Rəhim Fəna, Fatma xanım Kəminə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Üzeyir Hacıbəyli, Abdulla bəy Asini, Əhməd Ağaoğlunu göstərə bilərik.

Zəmanəsinin qabaqcıl ziyalısı, maarifçisi Xurşidbanu Natəvan XIX əsrdə nəinki Azərbaycanda, onun hüduqlarından kənar da sadə, səmimi lirik şeirləri ilə sevilirdi. Xurşidbanu Natəvanın lirik şeirlərində elə səciyyəvi cəhətlər vardır ki, bu onun yaradıcılığını başqalarının şeirlərindən fərqləndirir, özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu kimi xüsusiyyətə xüsusi obrazla ifadə vermək istəsək, onu ancaq sadəlik adlandırma bilərik.

Xurşidbanu Natəvan öz hiss və fikirlərini, şeirlərinin leyt-motivini təşkil edən ictimai mənanı anlaşıqlı, sadə şəkildə ifadə etməyi bacardığı üçün onun şeirlərindəki forma sadəliyi mənanın gözəlliyini qüvvətləndirir. Bu gözəllikdən də şeirin yalnız forması deyil, həmçinin ideya məzmununa aid olan ümumi xüsusiyyət öz əksini tapmış olur. Deyə bilərik ki, öz dövrü üçün Natəvan ziyalı, təhsilli Azərbaycan qadınının bir nümunəsi, etalonu idi.

Səni kimdir sevən bica, qərənfil?

Sənə mən aşiqi-şeyda qərənfil!

Səni gülşən əra asüftə gördüm,

Yəqin bildim dutub sevda, qərənfil!

Belə pəjmürdə hal ilə durubsan,

Düşər güllər əra qovğa, qərənfil!

Driğa kim, vəfasızdır bu gülşən,

Gedər bu tələti-ziba, qərənfil!

Üzündən pərdəyi – nazın kənar et!

Unutma aşiqi, haşa, qərənfil!

Xurşudbanunun yazmış olduğu, məşhur müğənni, Qədir Rüstəmovun oxuduğu “Neyçün gəlməz” rədifli qoşması dil-lər əzbəri olmuşdur.

Bu səpkidə yazan o dövrün şairlərindən olan Baba bəy Şakirin şeirlərindən bir nümunəyə nəzər salaq.

*Şamü səhər qan süzüldü didəmdən,
Razi-dilim pərizada yetmədi.
Gah yalvardım, gah doşəndim payinə,
Kar güşinə nalə, səda yetmədi.*

*Tora saldı canan könül quşumu,
Aldadıban sərdən aldı huşumu.
Qatdı fələk qovğalarla başımı,
Rəhmə gəlib yar imdada yetmədi.*

*O gözləri şəhla, qaməti bəstə,
Anlamaz, nə çəkir Şakir şikəstə,
Dildari şövqündən düşübdü xəstə,
Ömür keçib, bir murada yetmədi.*

Bu dövrdə yaşayıb yaradan və el arasında zarafatları ilə yadda qalan şairlərdən biri Mir Möhsün Nəvvabdır. Onun yaradıcığı mövzu etibarını ilə zəngin və rəngarəngliyi ilə seçilir. Nəvvabın anlaşılıq, rəvan dillə yazdığı şeirlər dillər əzbəri idi. Qəzəllərindən birində şair yazır ki, bahar sənin gözəlliyini görüb özünü sənə bənzədir. Bu misralar öz orijinallığı ilə seçilir. Adətən, gözəlin özünü gülə, çiçəyə bənzədir:

*Nə etmişəm bilmənəm, nigar, sənə,
Olmuşam böylə biqərar sənə.*

*Etmisən əndəlib tək nalan,
Həsrətəm xarü dilefgar sənə.*

*Nə gədalar olub sənə müştəq.
Bəndədir şahü şəhriyar sənə.*

*Olmuşam naləvü fəğana düçar.
Bülbüləm zari-gülizar sənə.*

*Qarə geymiş bənəfşə boynun əyib,
O da mən kimi suvgivar sənə.*

*Gülşənin güllərilə zinət edib,
Oxşadıbdır özün bahar sənə.*

*O xəttü-xalü çeşmi-nərgisi-məst,
Verilib iki zülfıqar sənə.*

*Etmə Nəvvabdan yüzünü nihan,
Tiri-qəmzən edib şıkar sənə.*

XIX əsrin birinci yarısında ədəbi dili üçün klassik şeir dilinin bu cür xəlqiləşməsi – həm urfani obrazların real münasibətləri əks etdirən obrazlara çevrilməsi, həm də realistləşməsi xarakterikdir. Və həmin xarakterlik, birinci növbədə, Q. B. Zakirin dil təcrübəsində müşahidə olunur.

Zakir klassikasında dil o qədər reallaşır ki, tarixi ənənələr bütünlüklə hiss olunmur – yeni üslub, yeni dövr şairin klassik janrlardakı şeirlərinə bütün miqyası, keyfiyyəti ilə daxil olur:

Məsələn, Qasım bəy Zakirin “Durnalar” rədifli qoşmasını oxuyarkən heç cür təsəvvür etmək olmur ki, bu sətirləri bizim müasirimiz olmayan biri yazmışdır.

*Bir saat havada qanad saxlayın,
Nizam ilə gedən qoşa durnalar!
Qatarlaşıb nə diyardan gəlırsiz
Qaqqıldaşa-qaqqıldaşa, durnalar?*

*Mən sevmişəm onun ala gözüünü,
Nəsib ola bir də görəm üzünü,
Yoxsa danışırırsız dilbər sözünü,
Veribsiniz nə baş-başa, durnalar?*

*Diyari-qürbətdə müddətdi varam,
Gecə-gündüz canan deyib ağılaram,
Mən də sizin kimi qəribü zaram,
Eyləməyin məndən haşa durnalar!*

Yaxud onun Mirzə Fətəli Axundova yazdığı məktubun birinə baxsaq:

*Görsən tanımazsan Yarımsaqqalı,
Çıxıb əndazədən dövləti malı,
Xandəmirov çaldı, çapdı mahalı,
O ki tutub özün keçəl qurumsaq.*

Burada da sadə, aydın, anlaşılıq Azərbycan türkcəsini görəcəyik. Ümumilikdə Zakirin satiraları, Natəvanın, Mir Möhsün Nəvvabın, Cəfərqulu xan Nəvanın klassik şeirləri onlarla paralel olaraq, məsələn, Lənkəranda, Bakıda, Şamaxıda fəaliyyət göstərən şairlərin yazdıqlarından daha fərqlidir.

Sözümüzün yekununda fikrimizi belə tamamlaya bilərik.

1. Şuşa ədəbi mühiti özünəməxsus dil xüsusiyyətləri olan unikal bir mühit idi.
2. Burada başqa regionlarla müqayisədə yaradılmış ədəbiyyat nümunələrinin dili daha sadə idi. Xalq dilinə yaxınlığı ilə seçilirdi.
3. Molla Pənah Vaqifin və onun davamçılarının yaratmış olduğu şeirlər müasir Azərbaycan poeziyasının formalaşmasında böyük rol oynamışdır.
4. XIX əsr ərzində Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmaqla böyük mədəni və siyasi əhəmiyyət daşıyırdı, həm də bu gün Azad Şuşanın Türk dünyasının Mədəniyyət Mərkəzi seçilməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır.

Nərgiz Hacıyeva
filologiya elmləri doktoru, dosent

**XURŞİDBANU NATƏVANIN
ŞEİRLƏRİNİN DİL VƏ ÜSLUB
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

XIX əsrin ictimai-siyasi mühitinin, mədəni həyatının inkişafı ədəbi mühitə də təsir etmiş, “yeni mədəni mühitlə əlaqədar olaraq Xurşidbanu Natəvanın dünyagörüşü formalaşmışdır”.²⁷ Azərbaycanın görkəmli qadın şairlərindən biri olan Xurşidbanu Natəvan bir sıra şeirləri və qəzəlləri ilə ədəbiyyat sahəsində məşhurlaşan ictimai xadimdir. Natəvanın qəzəlləri ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən tədqiq olunsada, dilçilik, dil-üslub məsələləri baxımından demək olar ki, öyrənilməmişdir. Onun qəzəllərində təbiət gözəlliyi, sevgi aləmi, nakam həyatdan köçən oğluna aid yazılan mövzular üstünlük təşkil edir. “Natəvanın əsərləri bədiilik və ahəngdarlığı, dil-üslub xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Əruz vəznində yazdığı şeirlərdə hiss və duyğuların təbiiliyi, səmimiliyi, qafiyə, rədif, bədii təsvir vasitələrindən məharətlə istifadə əsərlərinin ahəngdar, oxunaqlı olmasını təmin etmiş, sənətkara oxucu məhəbbəti qazandırmışdır”.²⁸ X.Natəvanın şeirləri dövrünün tələbinə uyğun olaraq ərəb-fars izafətləri ilə və xalq ifadələri ilə zəngindir. Şairin bədii irsində M.Füzulinin əsərlərinin, poetik ifadə tərzinin təsirini

²⁷ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi (II hissə). Bakı, “Elm”, 2012, s.11 (392 s.)

²⁸ Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı.II mərhələ (XIX əsr). <https://edebiyyat/ucoz/com>i...>

duymaq olur. Seçdiyi poetik-bədii təşbehlər, müqayisələr, təzadlar, şeirlərinin qəzəl janrında olması onun Füzuli qəzəllərindən təsirləndiyini bir daha sübut edir. ”M.Füzuli poeziyasının təsiri Natəvanın şeirlərinin yalnız məzmununda, mövzu və ideyalar aləmində deyil, onun yaradıcılığının formasında, bədii strukturunda, qəzəllərinin vəznində, daxili bölgüsündə, habelə poetik dilində, təsvir və ifadə sistemində də müşahidə edilir.²⁹

Füzulidən təsirlənən Natəvan qəzəllərində bir sıra poetik üslubi vasitələri ondan əxz etmişdir. “Füzuli şeirində fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri də bir hərf ilə fərqlənən sözlərin eyni misra daxilində yer tapmasıdır, beləliklə də, ahəngdarlıq, musiqi əldə edilməsidir... Klassik poetikada bir səs fərqi fərqlənən belə sözlər məqlub adlanır”.³⁰ Natəvanın qəzəllərində məqlubun müxtəlif növlərini görmək olur. Qəzəllərdə eyni misra daxilində işlənən poetik ifadə vasitəsi məqlub:

Dövrü dönmüş dövr dövrən etmədi kamilcə, ah!
Düşməmindir, bilməzəm kim, getmişəm *dövrənə*
mən?³¹;
Şaxi-gül üzrə əyləşib ol *şahmari-gur*,
Əmr eləyir ki, çək əlini bu zülfi-yardən;
Bu *gülşən* içrə *gülüm*, novşüküftə bir *gülşən*,
Sənə hənzur deyil mövsümi-xəzan, getmə!³²

²⁹ Tək inci kimi parlayan Xan qızı Xurşidbanu Natəvan. <https://clb.az> > arxiv 2021 > dosyalar, s.21

³⁰ M.Adilov. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı, “Maarif”, 1996, s.9 (544 s.)

³¹ Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Bakı, “Lider”, 2004, s.21 (88 s.)

³²Yenə orada, s.27

M.Adilov yazır: "Demək lazımdır ki, məqlub beytlərdə də, bütöv mətn parçalarında da təzahür edir və bu zaman həm bədii-ekspressiv, həm də əlaqələndirici-konstruktiv funksiya qazanmış olur".³³ X.Natəvanın qəzəllərindəki beytlərə misralarda da məqlub hadisəsini görmək olur. Məsələn:

Əgərçi xoşdu mənə ətri, həm *səfası* gülün,
Cəfası çoxdu, nə hasil ki, yox *vəfası* gülün³⁴;
Qəmdən savayı *qəm* günü *qəm*xar yox, könül!,
Şad ol qəzayə, hər nə yetə *qəmküsardən*!³⁵;
Nə bais oldu ki, tez kəsdi məndən ünsiyyət,
Qərarü səbrü *təvan* etdi *Natəvan* tərkin?³⁶;
Fərağə düşmüşəm, olmuş müdam işim *əfğan*,
Məgər gül olmasa, bülbül edən *fəğan* tərkin?³⁷;
Xəzanə meyl eylədi, olmadı *vəfa* nəzrə,
Yetişdi bülbülə çox-çox *qəmi-cəfası* gülün³⁸.

Natəvanın qəzəllərində əvvəlki sözün sön səsi dəyişməklə məqlub düzəlir:

Xəta yoluna düşüb bülbülə cəfa qıldı,
Xətayə saldı özün aqibət, xətası gülün;
Səri-kuyində qoyub başımı bir uf demədim,

³³ M.Adilov. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı, "Maarif", 1996, s.12 (544 s.)

³⁴ Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Bakı, "Lider", 2004, s.30 (88 s.)

³⁵Yenə orada, s.23

³⁶ Tək inci kimi parlayan Xan qızı Xurşidbanu Natəvan. <https://clb.az> > arxiv 2021 > dosyalar, s.32

³⁷Yenə orada, s.32

³⁸Yenə orada, s.30

Səri-sidq ilə canımı qurban etdim³⁹;
Bu cismi-zarım üçün məhz *ruhsan* axır,
Tutur məgər *ruhsuz rəvan*, getmə!⁴⁰

Şeirin müxtəlif misralarında eyni söz birləşməsinin yeri dəyişməklə məqlub yaranır. Məsələn:

Yusifi Misrdə Züleyxa gər alı *nəqdə*,
Nəqdi-can, aşıq olan, əldə mühəyya gətirir,
Sidqi-qəlb ilə əldə nisar etmiş idin *can nəqdin*,
Natəvan, müjdə, bu gün qətlinə fərman gətirir.⁴¹

“Ümumiləşməyə meyl etdiyindəndir ki, dildə məhz ümumiliyi ilə, qeyri-müəyyənliyi ilə fərqlənən söz qruplarından olan əvəzlilərə Füzuli irsində aparıcı mövqedə rast gəlirik”.⁴² Füzulidə olduğu kimi, Natəvanın əsərlərində də əvəzlilərin məqlub üsulu ilə işlənməsinə rast gəlinir. Adətən mətndə “mən” əvəzliyi varsa, “sən” də var. Məsələn:

Sən yar ilə zövqdə, səfadə,
Mən burda, bu cövr ilə cəfadə...
Sən eyşdə əyləş indi xoşdil,
Mən hicrdə, həm məlulu müşkil.⁴³

³⁹ Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Bakı, “Lider”, 2004, s.22

⁴⁰ Yenə orada, s.27

⁴¹ Yenə orada, s.19

⁴² M.Adilov. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı, “Maarif”, 1996, s.43 (544 s.)

⁴³ Yenə orada, s.66

Natəvanın əsərlərində işlənən xüsusi adlar çox zəngin, rəngarəng poetik-üslubi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu adlar klassik Şərq poziviyasında geniş yayılmış adlardır. Natəvanın qəzəllərində tez-tez rast gəlinən adlar Leyli və Məcnun, Fərhad, Məsih, Əflatun, Ərəstu, Loğman, Nuh və nakam ölən oğlu Abbasın adları və klassik əsərlərdə işlənən Misir, Kənan, Kəbə, Rum, Çin toponimləridir. Füzuli qəzəllərində olduğu kimi, Natəvanın qəzəllərində də bu adlar üslubi məqsədlərlə işlənir. Bu barədə M.Adilov yazır: "Füzuli qəzəllərində ən çox işlədilən, tez-tez təkrarlanan onimlər Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin adlarıdır ki, bu da qəzəlin kütləvililiyi, xəlqililiyi ilə əlaqədar olan mühüm prinsipial üslubi məsələ kimi qiymətləndirilməlidir...Xalq arasında ən populyar olan qəhrəmanların adlarına üstün yer verilməsinin səbəbi budur".⁴⁴ Eyni sözü Natəvanın qəzəllərində işlənən xüsusi adlar barədə də demək olar. Natəvanın qəzəllərində işlənən toponimlər:

Nə *Misir* olaydı, nə *Kənan*, nə *Həzrəti Yaqub*,
Nə xar olub qəmi-hicranda, qərqi-matəm olaydı!...⁴⁵
Səba zülfün nəsimin gər, aparsa vadiyi-*Çinə*,
Xütən səhrasını müşkin edib, ənbərfişan eylər.⁴⁶

X.Natəvanın qəzəllərində işlənən antroponimlər:

⁴⁴ M.Adilov. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı, "Maarif", 1996, s.218 (544 s.)

⁴⁵Yenə orada, s.51

⁴⁶Yenə orada, s.25

Deyirdim kim, nədəndir *Qeys* olub divaneyi-aləm?⁴⁷;
Məsih tək, nəfəsi mürdəni edən ehya...⁴⁸;
Nə bəzm olaydı, nə bazarı-*Yusif* əhvalı,
Nə rəhgüzərdə *Züleyxa* qəmlə həmdəm olaydı!⁴⁹;
Yusifin sanma, dübarə görə *Yəqub* üzün,
Əgər *Fərhad* tək yüz il dolansam hicr dağında⁵⁰.
Dərdi-hicrində gözüm yaşı tutub dünyanı,
Nuh tufanı kimi gör ki, nə tufan etdim ⁵¹;
Sənin hicrin odu, *Abbas*, dəxi, çıxmaz ki, canımdan...⁵²;

Dəvasız, dərdü-birdərman qalıb məhzuni-sərgərdan,
Ərəstu ilə həm *Loğman*, *Fəlatüni*-zaman ağlar.⁵³

X.Natəvanın qəzəllərində bənzətmələr mühüm yer tutur.

Məsələn:

Səsindən Natəvani-bidilü əfkarə bənzətdim...
Şair burada özünü səssiz, dilsiz fikir adamına bənzədir.

Yaxud:

Görüb tərifi-binagüşündə çin-çin zülfi-mişkini,
*O gənci şayiğan üstə yatan şahmarə bənzətdim.*⁵⁴

Burada şair, xəstə oğlunun qulağının yanına tökülən saçını görüb, onu xəzinə üstə yatan şahmar ilana bənzədir.

⁴⁷ Tək inci kimi parlayan Xan qızı Xurşidbanu Natəvan. <https://clb.az> > arxiv 2021 > dosyalar, s.240

⁴⁸ Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Bakı, "Lider", 2004, s.31 (88 s.)

⁴⁹Yenə orada, s.51

⁵⁰ Yenə orada, s.39

⁵¹Yenə orada, s.22

⁵²Yenə orada, s.39

⁵³Yenə orada, s.44

⁵⁴Yenə orada, s.24

*Cismimdəki bimar könül naləsi, guya,
Bir qəmzədə məhmildən asılmış çərəsimdir.*⁵⁵

Sonuncu misalda şair cismindəki xəstə könülün hıçqurtısını kəçavədən asılmış zınqırovun səsinə bənzədərək poetik ifadə yaratmışdır. Bənzətmələrdən istifadə edərkən Natəvan bir sıra tarixi hadisələrə toxunur ki, bu da onun məlumatlı, elmi olduğunu təsdiq edir. Belə ki, o, tarixən həbəşlərin Romaya hücumu barədə məlumatla malikdir. Qalların Romaya hücumunu bənzətmə ilə belə göstərir:

*Ox atıb, tiğ çəkib, hər biri dəvə gətirir,
Rumə, sanki həbəş ləşkəri-yəğmə gətirir.*⁵⁶

X.Natəvan tarix elmi ilə yanaşı, astronomiya ilə də tanışlığı, bürcləri tanıması bu beytindən aşkar olur:

*O Təzə ay bədr olmamış tamamü-kamal,
Batırdı ol ayı bu çərxi-ruzigar, əfsus!
O pak olan uca göylərdə bürcü-Xurşiddən,
Parıldadı uca bir ulduz, oldu tar, əfsus!*⁵⁷

Şair oğlunu bədr lənəmiş aya bənzədir, onun vaxtsız ölümünə işarə edərək cavan yaşında dünyadan köçdüyünü, burada Şir bürcünü nəzərdə tutmuş, ulduzun batmasını oğlunun ölümü ilə əlaqələndirmişdir.

Şairin şeirlərində oğlunun ölümü ilə əlaqədar bir sıra xalq arasında işlənən alqış, qarğış və andları görmək olur.

⁵⁵Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Bakı, "Lider", 2004, s.20

⁵⁶Yenə orada, s.19

⁵⁷Yenə orada, s.63

Məsələn, “gözüm gözüne qurban” alqışı belə poetik çalarlarla göstərilir:

*Nədəndir intizar ilə o şəhla göz baxar heyran,
Gözüm ol gözlərə qurban, baxar ahu sayağında....⁵⁸*

Qadan alım” ifadəsi yerinə “boyun bəlasın alım” işlədən şair səslərin ahəngdarlığı ilə fikrini çatdırmağa çalışır.

“Boyun bəlasın alım, sərvi tək yıxılma, oğul!”⁵⁹

X.Natəvan oğlunun ölümünə dözə bilməyib özünə qarğış edir:

*Nolaydı kur olaydım, görməyəydim gül kimi cismin,
Qalıbdır tirə xak içrə, məzarın gün qabağında.....⁶⁰*

*Hicrani-yar səbəb oldu ağlamağına,
Yarəb, görüm həmişə səbəbkarı ağlasın!
Vursun əlilə başına hər şam, ta səhər,
Yarı qəm içrə olmadı qəm xarı, ağlasın!...⁶¹;
Xoş ol günlər ki, nəslindən edərdim kami-dil hasil,
Olunca mübtəla hicrə, çıxaydı kaş can sənsiz!⁶²*

Qəzəllərdə andlar da mühüm yer tutur. Məsələn:
*Sən allah, ey qara torpaq, onu əziz saxla!
Odur mənim gözümün nuru, ey məzar, əfsus!⁶³;*

⁵⁸Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Bakı, “Lider”, 2004, s.40

⁵⁹Yenə orada, s.29

⁶⁰Yenə orada, s.40

⁶¹Yenə orada, s.50

⁶²Yenə orada, s.49

⁶³Yenə orada, s.63

*Mən etmək aşiqin nə rəva ahu-zardən?
Çox dərdi var, qoyun ki, sizi tarı, ağlasın!⁶⁴;*

*Məni fələkzadəyə rəhm qıl, səni tarı,
Qaşın kimi qəddimi eyləyib kaman, getmə!⁶⁵*

Natəvanın şeirlərində nidaların istifadəsini görmək olur.
Məsələn:

*Belə qəddin bükülmüş, pirlər tək,
Deyirsən sübhü şam “yahu!”, bənövşə!⁶⁶;*

*Üzündən pərdeyi-nazın kənar et,
Unutma aşiqi, haşa, qərənfil!⁶⁷;*

*Keçibdi mövsümi-gül, getdi novbahar, əfsus!
Qalıbdı bülbüli-biçarə xarü zar, əfsus!⁶⁸*

Natəvan qəzəllərinin birində təqlidi sözlərdən istifadə edir. Məsələn:

Olub qumru kimi ku-ku yenə viridi zəban sənsiz!⁶⁹

X.Natəvanın qəzəllərində eyni mənalı sinonim sözlər yanaşı işlənərək leksik pleonazm hadisəsi yaradır. Məsələn:

Xacəstə bülbüli-xoşnitq, xoşzəban, getmə!⁷⁰

⁶⁴Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Bakı, “Lider”, 2004, s.50

⁶⁵Yenə orada, s.27

⁶⁶Yenə orada, s.54

⁶⁷Yenə orada, s.53

⁶⁸Yenə orada, s.25

⁶⁹Yenə orada, s.63

⁷⁰Yenə orada, s.27

Burada “bülbüli-nitq” və “xoşzəban”, yəni xoşsəsli sifətləri sinonim ifadələr olub, leksik pleonazm əmələ gətirir.

*Xəzinə gövhəri tək nəhan olmusan gözdən,
Vücudunu eyləyib məhz kimiya, getmə!*⁷¹

“Xəzinə” və “gövhər” sözləri eyni qiymətli cisim mənasında işlənərək leksik pleonazm hadisəsi əmələ gətirir.

Başqa bir misal:

*Qəmi ayyamidən çox natəvanəm,
Əliləm, naxoşam, əfsardə canəm.*⁷²

Burada “natəvan” sözü “qüvvəsiz, halsız, köməksiz” mənalarda işlənərək digər sözlərlə sinonimlik təşkil edir. Eyni sözü bu misra barədə də demək olar:

*Çün Natəvani-zari-zəifəm fəraqdan,
Bir gündə yar etməsə imdad, ağılaram.*⁷³

X.Natəvanın əsərlərində misralararası leksik pleonazm hadisəsini də görmək olar. Məsələn:

*Hərisəm bəs ki, ol şirinzəbanın fikrinə hər dəm,
Olur xoş nitqli tuti, şəkkər olsa damağında.*⁷⁴

Natəvanın şeirlərində təkrarlarla yanaşı, qrammatik pleonazm hadisəsini də görmək olar:

*Kimi Məcnun sorağında, kimi Leyla fəraqında,
Kimi yarın üzərində yatan şahmar ilən oynar,*

⁷¹Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Bakı, “Lider”, 2004, s.31

⁷²Yenə orada, s.67

⁷³Yenə orada, s.37

⁷⁴Yenə orada, s.39

*Kimisi şadı xürrəmdir, kimi leylü nəhar ağlar,
Fələk də sərgiran olmuş Xurşidi-zar ilən oynar.*⁷⁵

Bu misalda “kimi” sözünün anaforik təkrarı ilə yanaşı, “si” şəkilçisinin ona qoşulması ilə qrammatik pleonazm əmələ gəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “natəvan” adının həm xüsusi, həm də ümumi isim mənasında işlənməsi digər qəzəllərdə də özünü göstərir. Məsələn:

*Mənə təhəmmül eylə, qoyma natəvan, getmə!*⁷⁶;
Xəyalım yar ilə getmiş, dilim hicr ilə odlanmış,

*Cəsəd həm Natəvan qalmış bu zillətdə, bu zillətdə*⁷⁷;
Deyirlər dərdi-eşqin adəm öldürməz, dürüstdür bu,

*Və lakin ömr eylər, mən kimi zarü-Natəvan eylər.*⁷⁸

Azərbaycanın görkəmli xalq yazıçılarından biri olan Ə.Cəfərzadə “Natəvan haqqında hekayələr” əsərində Xurşudbanu Natəvanın fikirlərini belə təsvir edir: “O, xəyal aləmindən məclisə qayıdıb Füzulinin ölməz dühasından xəbər verən Fənanın ahəngdar səsinə dinlədi:”Yox, mən tək deyiləm, –”Məclisi-üns “ yaşayır. Mən tək deyiləm – gərək Govur arxı da “Xan qızı bulağı” kimi abi-kövər çeşməsi olub axsın!...Mən tək və zəif deyiləm – Təbriz şairi Dərviş məni

⁷⁵Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Bakı, “Lider”, 2004, s.61

⁷⁶Yenə orada, s.27

⁷⁷Yenə orada, s.58

⁷⁸Yenə orada, s.25

Natəvan deyil, *Təvana* adlandırıb!..”⁷⁹ Təvana fars dilində güc, qüvvət, taqət deməkdir.⁸⁰ Natəvanın Təvana adlanması onun hər bir möhnətə, dərdə tab gətirməsinə işarədir.

X.Natəvanın əsərləri qoşa sözlərin, izafət birləşmələrinin bolluğu ilə diqqəti cəlb edir. Üslubun şeir qolunda yazanlar çoxdur; bunların bəzilərində dilin lügət tərkibi nisbətən sadələşir, ancaq bütövlükdə Füzuli məktəbinin söz-obrazları, təşbeh və ifadələri qalır. Bu ikilik Xurşudbanu Natəvanın bu beytlərində aydın görünür:

*Varımdı sinəmdə dərdi-qəmi nihan, ölürəm,
Fəda olum sənə, gəl eylə imtəhan, ölürəm.
Fərağdan gecələr yatmaram səbahə kimi,
Xəyali-zülfünə bağlı gedibdi can, ölürəm.
Bahari-hüsnün ara gör necə xəzanəm mən,
Bahar qönçəsi tək bağrım oldu qan, ölürəm.*

Burada bir tərəfdən klassik şeirin *dərdi-nihan, qəmi-nihan, xəyali-zülf, bahari-hüsn kimi* izafətləri, *canın zülfə bağlı getməsi, ömrün xəzan olması* kimi təşbehləri, o biri tərəfdən də, XIX əsr dili, xüsusən Natəvanın fərdi bədii nitqi üçün işlək olan ”ara” qoşması, qəzəl dili üçün klassik ölçüdə bədii-estetik cəhətdən tamam uyğun gələn *imtəhan eyləmək, bahar qönçəsi* kimi zərif ifadələr, bu dövrün xəlqiliyi üçün səciyyəvi olan *varımdı, fəda olum, bağrı qan olmaq* kimi canlı danışq ifadələri birləşir.⁸¹

⁷⁹ Ə.Cəfərzadə. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2021, s.146 (352 s.)

⁸⁰ Ərəb və fars sözləri lüğəti. II cild, 2013, s.394

⁸¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, “Elm”, 1991, s.164 (284 s.)

X.Natəvanın qəzəllərində “dərdi-dil”, “səri-kuy”, “ səri-sidq”, “dərdi-hicr”, “naləvü-əfğan”, “qəmi-nəhan”, “baharı-hüsən”, “misali-kəncəfə”, “naləvü-fəğan”, “tabü-taqət”, “ahu-zar”, “xəzani-hicr”, “peymanü-əhd”. “xədəngi-qəmzə”, “qəmi-fəraq”, “mürği-dil”, “Kəbeyi-xuda”, “qibleyi-qaş”, “çeşmeyi-zar”, “sərvi-azad”, “güli-ruy”, “şiveyi-ustad”, “badı-səba”, “zülfi-yar”, “aşıqi-şeyd”, “tələti-ziba”, “pərdeyi-naz”, “güli-süsən”, “lütfi-təb” və s. ifadələrlə yanaşı, üç və həttə dörd sözdən ibarət tərkibləri də görmək olar. Məsələn: “səbəbi-şövqi-xatir”, “səvayi-şəhi-ləb”, “xameyi-nəqqəşi-qüdrət”, “du di-şöleyi-ah”, “zülfi-nərgisi-məst”, “qəmi-hicri-dəmi-vəsli” və s.

Natəvanın dilə gətirdiyi söz birləşmələrindən “hicr dağı”, “qəm otağı”, “gözlər bulağı”, “sinədəğlı lələ” və s. göstərmək olar. Natəvanın şeirlərində antiteza üslubi fiquru eyni misrada özünü göstərir. Məsələn:

*Çəkdikə cövri-hicrini könlüm fərah tapar,
Şadam bu əmrə, bəs niyə naşad aqlaram?*⁸²

Şair “şad” sözünə əks olaraq “na” şəkilçisi artırmaqla “naşad” sözü düzəltmişdir. Natəvan başqa bir qəzəlində “dərd çəkən” mənasını verən “bəlakes” sözü işlədir. Məsələn:

*Mehrini kəsdi mən bəlakesdən,
Oldu xak ilə mehriban, əfsus!*⁸³

⁸² Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Bakı, “Lider”, 2004, s.37 (88 s.)

⁸³Yenə orada, s.47

Şair xalq dilində işlənən bir sıra frazeologizmlərdən istifadə edərək onları şeirə gətirir. Qəzəllərində işlənən belə ifadələrdən “dünya gözümə dar olub”, “gözün yaman gündə belə gün görməsin”, “fələk qol-qanadımı sındırdı”, “Səmən-dər tək yanmaq”, “Nuh tufanı kimi tufan etmək”, “bəxtim kimi günüm qara”, “fələk pərü-bəlini sındırdı”, “qan ağ-lamaq” və s. göstərmək olar.

M.Adilov yazır: “Ümumiyyətlə, klassik poeziya ümumiyyətlə, qeyri-müəyyənliyə əsaslanır. Elə buna görədir ki, realist şeirdən fərqli olaraq burada ümumi hökmlər, dərin mənalı hikmətli sözlər özünü daha çox göstərir.”⁸⁴ Natəvanın qəzəllərində də belə hikmətli ifadələr şeirə gətirilir. Məsələn:

*Könül qanın gözümdən navüki-qəmzən rəvan eylər,
Məsəldir mərdüm içrə məst olan, əlbəttə, qan eylər.*⁸⁵

Bu qəzəlin mənası belədir ki, aşıq o qədər izzətə çəkir ki, gözündən axan süngü kimi göz yaşları könlünü yandırır, belə ki, göz bəbəyi məst olan, sərxoş olan şəxs içib dava salar.

X.Natəvanın əsərlərində eyni sözlərin müxtəlif şəkillərdə işlənərək söz oyununu yaratdığı görünür:

*Birəhmlik etdiyini tamamdır,
Bir rəhm elə kim, aman, amandır!*⁸⁶;
Qəhr ilə çəkərdim ah candan,

⁸⁴M.Adilov. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı, “Maarif”, 1996, s.43 (544 s.)

⁸⁵Yenə orada, s.25

⁸⁶Yenə orada, s.65

*Ah əl çəkməyir əl bu Natəvandan⁸⁷;
Xətadır gər desəm ol nərgisi-məstin xəta etməz,
Yəqinimdir, əgər qan etmiş olsa, qana qan eylər.⁸⁸*

“Quran”ın “Loğman” surəsindən iqtibas edilən bu ifadənin xalq arasında məşhurlaşaraq, Nəsiminin şeirlərində də işləndiyini görmək olar. Nəsimi yazır:

*Fikr edərəm yazayım zərrəcə eşq sirrini,
Bəhr midad, ağac qələm, tasi-fələk dəvat olur.*

Türk publisisti Əhməd Şimşirgil “Validə sultanlar və hərəm. Osmanlının sirr dünyası” əsərində Xürrəm sultanın Sultan Süleymana dediyi sözlərdə də bu ifadənin işləndiyinin şahidi oluruq: “Benim Yusif yüzlüm, şeker sözlüm, latif, nazenin sultanım!...İlahi, eger denizler mürekkeb, ağaclar kelem olsa dahi, bu ayrılığın açıklamasını yaza bilirlermi?”⁸⁹

Şeirlərini oxuduqca H.Cavidin və C.Cabbarlının da əsərlərində eyni ifadə işləndiyini görmək olur. C.Cabbarlının “Almaz” əsərində Yaxşının dilindən verdiyi “Meşələr ağac olsa, dəryalar qələm, mollalar yazdıqca dərdim var mənim” ifadəsi fikrimizcə, X.Natəvandan iqtibas edilmişdir. X.Natəvanda deyilir:

*Mədəd olsa əgər dərya, qələm olsa əgər əşcar,
Başa yetməz qənim şərhi, qələm hər ləhzə qan ağlar.⁹⁰*

⁸⁷M.Adilov. Məhəmməd Füzulinin üslubu və poetik dili. Bakı, “Maarif”, 1996, s.46

⁸⁸Yenə orada, s.34

⁸⁹Ahmet Şimşirgil. Valide Sultanlar ve harem. Osmalının sir dünyası. İstanbul, Timaş yayınları, 2021, s.129 (240 s.)

⁹⁰Yenə orada, s.52

C.Cabbarlının “Almaz” pyesində Yaxşının dilindən bu ifadə belə işlənir: Dəryalar mürəkkəb, meşələr qələm olsa, Mollalar yazdıqca dərdim var mənim.⁹¹

Hüseyn Cavidin ”Şeyx Sənan” dramında “Kor ərəbin mahnısı” qəmli notlarla Natəvanın bu şeirindən iqtibas edilmişdir. Natəvanda deyilir:

*Nə mən olaydım, ilahi, nə də bu aləm olaydı!
Nə də bu aləm əra dil müqəyyədi-qəm olaydı!
Nə hicr atəşinə odlanıb yanardı dilim ki,
Nə eşqin içrə könül böylə şadı xürrəm olaydı!⁹²*

H.Caviddə belə verilir:

*Nə eşq olaydı, nə aşıq, nə də nazlı afət olaydı!
Nə xəlq olaydı, nə xaliq, nə eşqi-həsərət olaydı!
Nə dərd olaydı, nə dərman, nə sur olaydı, nə matəm!
Nə aşıyaneyi-vüslət, nə bari-firqət olaydı!⁹³*

X.Natəvanın qəzəllərinin dil və üslub xüsusiyyətləri çox zəngindir və geniş tədqiqata ehtiyacı var.

⁹¹ C.Cabbarlı. Əsərləri, III cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, s.58 (368 s.).

⁹² Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Bakı, “Lider”, 2004, 88 s.

⁹³ H.Cavid. Əsərləri, II cild, Bakı, “Lider”, 2005, s.127 (352 s.).

**XURŞİDBANU NATƏVAN ŞEİRLƏRİNDƏ
“GÜL”ÜN YERİ: TÜRK ŞAİRLƏRİN “GÜL”Ü
İLƏ MÜQAYİSƏDƏ**

Tarixən *“sevinclə qəm arasında”* ömür sürmüş, *“Qafqaz qitəsinin Şirazi mənziləsində olan”*,⁹⁴ Şuşanın abadlaşdırılması, içməli su ilə təmin olunması üçün əlindən gələni etmiş, Azərbaycanın ictimai-siyasi düşüncəsində, ədəbi-mədəni mühitində XIX yüzilliyin yetirdiyi görkəmli simalarından biri, *“Məclisi-üns” ədəbi məclisini* formalaşdıran Xurşidbanu Natəvandır. Dövrün böyük şairi Qasım bəy Zakir *“Xurşidbanuya”* adlı şeirində yazırdı:

*Ey bürcü-səadət, mahi-ənvəri,
Düşməyəsən görüm ziyadən səni.
Gecə-gündüz budur hərdən diləyim,
Hifz eləsin yaman bələdən səni.
Sipehri-bərinin hilali sənsən,
Şərəfətdə mələk misalı sənsən,
Gülşəni-Xəlilin nihalı sənsən,
Barvər istərəm Xudadan səni.*

⁹⁴ Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild, Bakı, “Elm”, 1981, s.153

Böyük mütəfəkkir M.F.Axundov isə yazırdı:

*Xudadan istərəm versin muradın,
Yamanlığa hərgiz çəkmərəm adın,
Yolunda zəhmətim, rənci-ziyadın,
Mən çəkdim, o etdi məni şərnsar.
Mənim də var gərçi bir az günahım,
Sən get hüzuruna ol üzrxahım.
Söylə ki, ey şahim, ey qibləgahım,
İncimə, gər etdim şikayət izhar!⁹⁵
İbrahim Xəlil xanın pak nəslindən,
Həyalı, ləyaqətli, parlaq bir ulduz parladı.
Onun əziz adı Xurşidbanudur (M.Nəvvab).*

Ümumiyyətlə, gül tarixən Azərbaycan şeirində gercək bir mədəniyyət ünsürü olaraq zaman-zaman fərqi və sosial həyatın fərqli istiqamətlərini başa salmaqda zəngin bir mənəvi qaynaq rolunu oynamışdır. Bir-birindən fərqli düşüncəni, hiss-həyəcanını, emosional durumunu anlatmaqdan ötrü şairlərin gülə müraciət etməsi, əlbəttə, yaygın olmuş, bu müsbət bir hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Ayrı-ayrı tərənnümlərdə gülün rəngi, qoxusu, forması və növləri nəzərə alınmışdır. Klassik ədəbiyyat və mədəniyyətimizin divan və xalq şeirlərində ən çox gül konseptinin simvolik və mistik tərəfləri diqqətdə saxlanılmışdır.

⁹⁵ M.F.Axundzadə. Əsərləri. I cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, s.224

Məsələn: Qarabagın Sarıcallı kəndində doğulmuş Axund Molla Abbas Cavanşir də (İbrahim xanın nəvəsi) yazırdı:

GÜL deyil mətlubumuz, gülşəndə çün tutduq vətən,
Bəlkə, gülrüxsarilər yadilə yad etdik çəmən.

Və ya:

Gül deyil, arxasında qanlı kəfən,
Sənmisin, sənmisin qərib vətən! (Xanbikə xanım)
Türk şairi Ahmed Hamdi Tanpınar “Huzur” romanında yazırdı:

*Gül nerde, bülbül nerde
Gülün yarpağı yerde.*⁹⁶

Türk şairi Namiq Kamalın tənzimat dövrü şeirlərində “gül” Vətən və Hürriyyət konseptual mənasında istifadə olunmuşdur:

*Feminin rengi aksedir tenine.
Yeni açılmış güle misal olmuş.*

Natəvan şeirərinin mövzu dairəsi zəngindir: sevgi və kədər, dini, ictimai və təbiətlə bağlı şeirlər.

Təbiət gözəlliklərinin tərənnümü onun yaradıcılığında mühüm yerlərdən birini tutur. Tanınmış ədəbiyyatşünas alim İslam Qəriblinin təbirincə, “bu mövzulu şeirlərində sanki təsvir və tərənnüm olunan və ya mücərrəd olunan obyekt insanla üz-üzə, nəfəz-nəfəsə həmsöhbət olur. Həmin əsərlərin özü də iki qrupa bölünür: cansız

⁹⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar, Huzur, İstanbul, ty, s.45

əşyaların tərənnümü və canlıları şəxsləndirmək yolu ilə yazılmış şeirlər. Birinci qrupa “Məgər”, “Qərənfil”, “Bənövşə”, “Gülün”; ikinci qrupa isə “Bülbül” və “Pərvanə” şeirlərinin aid etmək olar”.⁹⁷

X.Natəvan şeirlərində gülün rəngindəki gözəllik:

Gül-bülbül qarşılaşması, şübhəsiz ki, “vəfalı aşiqlə vəfasız məşuqun xarakterini açmaga xidmət edir;

*Xəzanə meyil elədi, almadı vəfa nəzərə,
Yetişdi bülbülə çox-çox qəmü cəfası gülün.*⁹⁸

İ.Qəribli yazır ki, güldən ayrıldıqdan sonra ürəyi qəmə mübtəla olan bülbülün gözündən yaş əvəzinə al qan tökülür. Bülbül, yəni aşiq elə hala düşür ki:

*Üzari-alına baxdıqca qan olur dillər,
İlahi, həddən aşib möhnətü məlalı gülün.*

Müəllifin təfsirində xəta yoluna düşüb bülbülə cəfa edən gülün etdiyi səhv, xəta onun da taleyində təsirsiz ötüşməmişdir. Şeirdə xəta yoluna düşüb bülbülə cəfa etməkdə məzəmmət olunan gülün hec də bülbüldən az sinədağlı olmaması da bədii əksini tapır:

*Xəta yoluna düşüb, bülbülə səfa qıldı,
Xətaya saldı özün aqibət xətası gülün.*

⁹⁷ Qəribli İslam. Xurşidbanu Natəvan: Həyatı və yaradıcılığı. “Sənətkarın elmi pasportu” seriyası-29, Bakı, “Elm və təhsil”, 2022, s.202

⁹⁸ X.Natəvan. Şeirlər. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2006, s.260

Biganələrə uyub sabahını düşünməyən, axırda peşman olsa da, əlindən bir şey gəlməyən məşuqə obrazı kimi düşünülmüş gülə müəllifin hardasa yazığı da gəlir və vəfazırları onun halından ibrət götürməyə çağırır.⁹⁹

“Hər bağban gülzarına mərhəm olan” gül.

“Gülün” rədifli qəzəlində gülün aşıqlər tərəfindən dərilən zaman nə hala düşmələri aşıq və məşuqə arasındakı hissləri, duyguları birbaşa əlaqələndirir. Burda gülün rəgindəki gözəllik də vəsf olunur. Tanrı hər gülü öz rəngində yaratmışdır.

“Köksə gülün taxılması” ərəfəsi. İlkbahar gülü, sonbahar gülü müqayisə edilir.

Yadımdadır, şagird olanda gülü qurudub dəftərlərimizin arasına qoyardıq. Buradakı mənə başqa mənədir. Burda təbiətə sevgi var. Gülün qoxusu bünün sinfə yayılırdı. Gül- müşahhas bir təbət ünsürü, ələ alanda əl yanır, titrəyir. Təsəvvür belədir. Sanki X. Natəvan bir gül tablosu yarada bilmişdir. “Bir qəmli xəzanln içində”. Gül can verdiyi kimi, aşıqlər də can verir, məhəbbətləri yolunda... Mədəni və sosial həyatda gül qədər zövq verən digər ünsürə rast gəlmək olar.

Beləliklə, X.Natəvan gülü şeirlərində bir təbiət ünsürü, həm də bəşəri eşqi və mistik emosiyaları anlatma vasitəsi olaraq qiymətləndirmişdir. Təbii, bəşəri və mənəvi olan gül motivi ətrafında gülü atmosferə hakim təməl morivi kimi istifadə etmişdir.

⁹⁹ X.Natəvan. Şeirlər. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2006, s.205

Güldən gözəlliklərlə zəngin, dolu xatirəni qoruyub saxlayan təməl, bünövrə ünsürü olaraq istifadə olunmuşdur: Bu gözəl güllər sənin ən gözəl eşqindir. Güllə mistik bir tablo yaradılmış, “Eşqin gül açan, bülbül ötən vaxtında”, “gülün xatirələri saxlayan bir ünsür” olmaq xüsusiyyəti də mövcuddur. “Cənnətdəki güllər”:

Cənnətdə bütün gülləri açmış görürük də,
Hələ o qızıl xatirə titrəyər gözümüzdə!

(Yahya Kemal. Akıncılar)

Faruk Nafiz Çamlıbel “Çoban Çeşmesi” şeirində yazır:

*Leyla gelin oldu, Mecnun mezarıda
Bir susuz yolcu yok şimdi dağlarda.
Ateşten kızaran bir gül arar da,
Gezer bağdan бага çoban çeşmesi.*

Bu misralardakı “kızaran bir gül” həqiqəti, düzlüqü arayan, axtaran insanı düşündürməyə bilməz. Maraqlıdır, gülün oddan, atəşdən qızarması və susuzluq çəkməsi isə həmin yoldakı insanın çəkdiyi çileləri yada salmaqdadır.¹⁰⁰

Gül-həsret rəmzi:

*Kaç bahar bülbüle hasret, güle hasret yaşadık;
Görmedik kaç yaz ufuklarda yarım bir mehtab*

(Çamlıbel).

Gül bağçasını şairlər sevgiliyə, onun nəfəsini isə

¹⁰⁰ Ünal Şenel. Yeni türk şiirinde GÜL. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi Sayı\Number: 15, Ağustos\August 2008, s.103-122

güllərin qoxusuna oxşadaraq ənənəvi müqayisəni modern bir üslubda dilə gətirmişlər.

Şeirlərdə “sarı gül” yalnızlıq, tənhalıq emosiyasını ifadə etmişdir.

Məşhur türk şairi Ahmet Hamdi Tanpınara görə, “Gül motiv deyil, yaşayan həyatdır”. Məs.: sarı gül kimi boynum bükülüb (Ş.İsmayıl).Burda geniş, füsunkar bir mənə var:

Selam olsun bizdən güzel dünyaya

Bahşelerde hala güller açar mı”

Uzak, çok uzağız şimdi ışıktan.

Şair cocuk səsinə, gül və sarmaşıqdan.- deyərək dünyanın gözəlliklərindən uzaq olmanın hüznünü, kədərini dilə gətirmişdir. Büləliklə, şair, yaşama sevinci təmasını gül vasitəsilə qarşılayan digər şairlər üçün də yollar açmışdır.

Ahmed Tanpınar yaz səhərini “bir gül təzəliyi içində” görmüş, aşağıdakı simvolik ifadələri işlətməmişdir: “Güllər sevgilisi gelünce açar”, “güllər siyah açar”, “mavi gül bugününə rüzgarında yıkanır”; “Ölüm, “açmamış güllərin siyah bahçesidir”; “Toprağın, suyun taze gülüşüyle güllərin kanayan bekaretində bahar mevsimi gülmekdir”; “Gül, ey bir ana sığmış ebediyet rüyası!”. O, gülə dini və təsəvvuf mənalarını da vermişdir.

“Kalk arkadaş, gidelim!

İnsanın unuduğu

Allaha zikredelim;

Gül ve sümbül hırkamız,

Sular, kuşlar halkamız...”

(Bu misralar Necip Fazilə məxsusdur).

Şeirdə gül vasitəsilə dini və təsəvvüf mənaları canlandırılır:

“Rabbim, Rabbim, bu işin bildim neymiş Tükçesi;
Senin aşkın ateştir, ateşin gül bahçesi...”

Pəncərədən gül atdım- misrasında, “açılan bir gülsən, sən yarpaq-yarpaq” sevən ürəyin titrəyişləri hiss olunur. Şair ekzotik xəyallar qurur.

Beləliklə, həm klassik, həm də müasir şeirdə g ü l təbiət ünsürü olmaqla yanaşı, xatirələri, aşiqanə poeziyada erotik (şəhvətpərəstlik, şəhvani hiss) duyğuları, insanın hüzur və kədərləndiyi, qəmləndiyi zamanları, sevgilini, onun nəfəsini və gülüşünü, hər növ gözəlliyi, ayrılığı, hüznü və izzirabı, həsrəti, günəşin batışını (batmagını, qüruba çəkildiyini), yaşam tərzi, sevincini, gəncliyi, təzəliyi, yaşlılığı, ölümü, saflığı, məsumuyyyəti, əbədiyyət duyğusunu, Tanrı sevgisini, həyatiliyi, ilahi eşqi, murada, arzuya yetməyi, ulduzları, ölən, yox olan uşaqlığı (uşaqları), insanın mənəvi gözəlliyə qərq olmasını, Həzrəti Peygəmbərin insanlara çatdırdığı mesajı, həmin mesajın əbədi olduğunu, eşqin insan könlündə doğuşunu, fəth edilən coğrafiyalarda islami-mistik duyurluğun yaygınlaşmasını, təsəvvüf coşqunluğunu, məhəbbət izzirabını, yalnızlığı, təkliyi, (təklük – faciədir), can sıxıntısını, təbiəti pozulan dünyanı; duygu, düşüncə, xəyal və s. təmsil etmişdir. Bu qədər zənginliklə dolu olan təmsil gücü, güldən kənar digər heş bir çiçək, söz və anlam üçün hər halda mövzu deyildir.

Elnurə Hüseynova
elmi işçi, doktorant

XURŞİDBANU NATƏVANIN ƏSƏRLƏRİNDƏ TƏBİƏT LEKSİKASI

XIX əsrin tanınmış qadın şairlərindən, əsasən ərəz janrında yazdığı qəzəlləri bizə gəlib çatan, “*Məclisi-üns*”ün *ürəyi* adlandırılan, ədəbi fəaliyyətinin yanısıra insani keyfiyyətləri, xeyirxah əməlləri ilə də yadda qalan Xurşidbanu Natəvan zəmanənin öndə gələn təmsilçilərindən olmuşdur. Belə ki, tanınmış şairə 1832-ci il avqustun 15-də “*Kiçik Paris*”, “*Azərbaycanın musiqi beşiyi*”, “*Zaqafqaziyanın konservatoriyası*” adlandırılan, bir çox tanınmış mədəniyyət, incəsənət nümayəndəsinin doğulub, boya başa çatdığı Şuşada dünyaya gəlmişdir. Natəvan sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xan Cavanşirin yeganə övladı olduğundan, ailə içində o, “*Dürrü yekta*” (“*Yeganə inci*”/“*Tək inci*”), Qarabağda isə “*Xan qızı*” ləqəbini almışdır¹⁰¹. Qarabağ xanının yeganə övladı olması səbəbi ilə onun kiçik yaşlarından təhsilinə xüsusi diqqət yetirilmiş, ona zəmanənin öncül ərəb və fars dilləri tədris edilmiş, klassik poeziyanın nümayəndələrinin əsərləri ilə hələ uşaq yaşlarından tanış olmuşdur.

Xurşidbanu adını ona atası, sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xan Cavanşir anasının şərəfinə vermişdir. Öz

¹⁰¹ E. Hüseynova. “Şuşa toponiminin etimologiyası və onun məhəllələrinin tarixi”. AMEA Məruzələr jurnalı. № 1-2 (78), səh. 55

növbəsində bu ad “Azərbaycan qadın şəxs adlarının izahlı lüğəti”ndə iki leksik vahidin *Xurşid* və *Banu* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlməsi qeyd olunur. Hər iki leksik vahid fars mənşəli olmaqla, müvafiq olaraq *Xurşid* – خورشید (*Günəş / Günəş şüası*) və *Banu* – بانو (*xanım/hökmdar arvadı*) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir¹⁰². Bu şəxs adından təşəkkül edərək dilimizin aktiv lüğət fondunda işlənən qadın adlarına *Xurşidbəyim / Xurşidə / Xurşidxanım*, kişi adlarına isə *Xurşid / Xurşud* misal çəkmək olar. Bu adların törəmə mənbəsi eyni olduğundan bənzər mənaları ifadə edirlər.

Xurşidbanu adı özündə müsbət çalarlılıq ifadə etsə də, şairəni həyatı sevgili oğlu Mirabbasın 1885-ci ildə 17 yaşında daha yeniyetmə ikən vərəm xəstəliyindən vəfat etməsi ilə dəyişir. XIX əsrin 50-ci illərindən, on səkkizli yaşlarından etibarən ədəbi fəaliyyətə başlayan gənc şairə ilk əvvəl “*Xurşud*”/“*Xurşid*” təxəllüsü ilə şeirlər yazmağa başlamışdır. Şairənin ədəbi fəaliyyətinin ilk dövrlərində qələmə aldığı şeirlərində məhəbbət, təbiətə, insana, yaradılmışlara sevgi, iki sevgilinin, aşıqın eşq yolunda çəkdikləri əzablar və s. təsvir olunur və əsasən müsbət dinamika bu şeirlərin məzmun əsasını təşkil edir. Lakin şairənin həyatı oğlunun vəfatı, həmçinin 1869-cu ildə ikinci dəfə ailə həyatı qurduğu rəiyyətdən çıxma, bəzilərinə görə Natəvanın yavəri, bəzilərinə görə isə papaqçı olan Seyid Hüseyn Ağamirov ilə izdivacı ömrünün sonunadək insanlar arasında ona qınaq obyektı olaraq yanaşılmasına, bununla birlikdə ömrünün son çağlarında çəkdiyi səfalət, ehtiyac səbəbindən ev əşyalarını,

¹⁰² A. Paşayev, A. Bəşirova. “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”. Bakı, “Mütərcim”, 2011, səh. 284

bağını, zinət əşyalarını satması onun ruh halının daha da pisləşməsinə səbəb olur¹⁰³. Şairənin ömrünün ikinci yarısında ard-arda gələn bu müsibətlər onun “Xurşid”/“Xurşud” ləqəbindən imtina edərək, 1870-ci illərdən özünə hamımızın tanıdığı adıyla “Natəvan” təxəllüsünü götürməsinə səbəb olur. Öz növbəsində *Natəvan* “Azərbaycan qadın şəxs adlarının izahlı lüğəti”ndə mənşəyi fars olmaqla *qüvvətsiz, taqətsiz, gücsüz, zəif, köməksiz* mənalarını bildirir. Şairə içində olduğu bu dərin mənəvi, psixoloji böhranı öz ədəbi təxəllüsü ilə yanaşı, şeirlərinə də əks etdirmişdir. Şairənin oğlu Mirabbasın vəfatına ithafən yazdığı “Sənsiz”, “Əfsus”, “Getmə”, “Neçin gəlməz?”, “Ağlaram”, “Olaydı”, “Getdi” rədifli qəzəllərində incə lirizm, kədər, bədbin ruh halı duyulur. Bu şeirlərinin mövzusunun ana xəttini həyat və səadət eşqi, ayrılıq dərdi, vüsal arzusu, övlad itkisi, dərddli ananın izdirabları kimi motiflər təşkil edir:

*Yanar canım, oğul, daim sənin nari-fərağında,
Necə pərvanələr hərdəm yanar, şəmin ayağında.*

*Güli-rüyin həvasilə çıxar əflakə əfqanım,
Odur bülbül nəvası gül fərağü iştiyaqında.*

*O şirin ləblərin şövqü günü-gündən olur əfzun,
Əgər Fərhad tək yüz il dolansam Hicr dağında,*

*Sənin hicrin odu, Abbas, dəxi çıxmaz ki, canımdan,
Səməndər tək yanar daim anan nari-fərağında.*

¹⁰³ B. Məmmədov. “Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri”. Bakı, “Lider”, 2004, səh. 8

Verilən ədəbi nümunədə şairə oğlu Abbasın vaxtsız ölümündən kədərləndiyini qeyd edir. Şairənin şeirlərində yer alan qəmgin ana prototipi məhz Natəvanın özüdür.

Yuxarıda Natəvanın oğlunu vəfatından kədərlənərək yazdığı misralarda təbiət leksikasına daxil olan bir sıra floristik, zoonimik, relyef və s. ilə bağlı ümumi və xüsusi isimlərin yer aldığını görə bilərik. Təhlil etdiyimiz ədəbi nümunədə türk mənşəli sözlərlə yanaşı, ərəb və fars mənşəli sözlər də yer alır, həmçinin bu ədəbi nümunədə müvafiq xalqların ədəbiyyatında olan – *Səməndər*, *Fərhad* kimi personajlardan ədəbi obrazlılıq əmələ gətirməkdə istifadə olunur. Şairə *Səməndər* quşunun odda yanmasını öz qəlbinin övlad həsrəti ilə alovlanmasına bənzədir, narü-fərağında ifadəsi ilə *pərvanə*nin odun ətrafında dövr etməsini paralel olaraq işlətməklə çəkdiyi izdirabları obrazlı şəkildə bildirir. *Hicr dağı* xüsusi ismini həsrət, hicrət mənası ilə omonimləşdirir, oğlunun vəfatından sonra sanki qürbət diyarda hicrət çəkdiyini bildirir. Ərəb mənşəli göylər məhfumunu bildirən *əflakə* ismindən yerində ustalıqla istifadə edir, ah-naləsinin göylərə yüksəlməsini ədəbi obrazlılıqla ifadə edir. Bütün bunlar şairənin öz ana dili ilə yanaşı ərəb və fars dillərinə də yaxından bələd olduğunun, ədəbi obrazlılıqda bunlardan məharətlə istifadə etdiyinin göstəricisidir. Şairə *güli-ruyin*, *bülbül nəvası* ifadələrindən oğlunun vəsfində məharətlə istifadə edir, onun gözəlliyinə heyranlığını bildirir.

Şairənin böyük oğlu Mehdiqulu xana həsr etdiyi “*Ölürəm*” rədifli şeirində də övladını bağına basmaq istəyən, ancaq buna nail ola bilməyən bağı acılı, qəmgin ananın keçirdiyi izdirablardan bəhs olunur:

*Fəda o qamətinə kim, qəza nə xoş çəkmiş,
Kədər büküb belimi, eyləyib kaman, ölürəm.*

*Lud Fəraqdan tügənüb tabü-taqətim, billah,
Vüsalə yetməz əlim, zarü Natəvan ölürəm.*

Natəvanın övlad nisgili, çəkdiyi əzab, acı onun şeirlərinin, ikinci dönəm ədəbi fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Belə ki, şeirlərinin sonunda öz təxəllüsünü qeyd edən şairə, zəmanənin vəfasızlığından köməksiz, gücsüz qaldığından dərdlənir:

*Nə yaxşı günlər idi, kim, səninlə munis idim,
Zəmanə indi edib sinədəğlı lalə məni.*

*Vüsalə yetməyibən zarü Natəvan qaldım,
Edib fələk yenə həsrət o məhcəmalə məni.*

Şairənin təbiətə sevgisini onun həyatının ilk dönəmlərində qələmə aldığı şeirlərindən anlamaq olar. Belə ki, ədəbi tənqidçilər şairənin ədəbi fəaliyyəti dövrünü şərti olaraq dörd qismə ayırırlar¹⁰⁴:

1) *aşıqanə şeirlər*; 2) *təbiət gözəlliklərinə həsr edilmiş şeirlər*; 3) *müasirlərinə yazdığı mənzumələr* və 4) *hüzünlü şeirlər*.

Bu şeirlərdən aşiqanə şeirlər və təbiət gözəlliklərinin vəsfinə dair şeirlər şairənin ilkin qələm sınağı olan gənclik dönəmi, “*Xurşid*”/“*Xurşud*” təxəllüsü ilə yazdığı dönəmə aiddir. Əfsuslar olsun ki, şairənin o dönəmə aid şeirləri bir

¹⁰⁴ B.Məmmədov. “Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri”. Bakı, “Lider”, 2004, səh. 5

qismi dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır, bizə çatan şeirləri əsasən şairənin ədəbi fəaliyyətinin ikinci dönəminə, oğlu Mirabbasın vəfatından sonraya aiddir. Bu rədifli qəzəllərin böyük bir qismi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bununla yanaşı, şairənin “*Divan*”ının da olduğu bizə məlum olsa da, əfsuslar ki, günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır.

Natəvanın şeirlərinin dilinin təhlili onun iki dildə mü-kəmməl biliyə sahib olduğunu göstərir. Bu heç də təsadüfi deyil, belə ki, şairə xanlığın yeganə varisi olması səbəbi ilə ona ərəb və fars dilləri, bu dillərdə klassiklərin əsərləri tədris edilmişdir. Natəvan əsərlərinin təhlili onun ədəbi fəaliyyə-tində Nizami, Sədi, Hafiz, Füzuli kimi klassiklərdən bəhrə-ləndiyini göstərir. Həmçinin, Natəvanın ədəbi şəxsiyyətinin və dünyagörüşünün formalaşmasında, şairənin qiya-bi tanış-lığının olduğu M.F.Axundov, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, Mirzə Adıgözəl bəy Qarabaği, Əhməd bəy Cavanşir və s. kimi zəmanənin öndə gələn sənətkarlarının böyük rolu olduğunu qeyd edə bilərik.

Həmçinin, qeyd etmək yerinə düşər ki, XIX əsr Azərbay-can ədəbi mühitində Xurşidbanu Natəvanla yanaşı, Fatma xanım Kəminə, Aşıq Pəri və s. kimi qadın şairlərin ortaya çıxmasında Şuşa ədəbi mühitinin, oranın təkrar edilməz söz-sənət ustalarının cəm olduğu ədəbi mühitin böyük rolu vardır. Belə ki, Şuşada Mir Möhsün Nəvvab Qarabağinin başçılıq etdiyi “*Məclisi fəramuşan*” / “*Məclisi xamuşan*” (*Unudulmuş adam məclisi/Dinməz, sakit adamlar məclisi*) ilə bərabər Xurşidbanu Natəvanın “*məclisin ürəyi*” adlandırıldığı “*Məclisi-üns*” də fəaliyyət göstərirdi. *Dostluq məclisi/ülfət məclisi* mənasını bildirən “*Məclisi-üns*” xalqın

Natəvana təkidi və istəyi ilə ərsəyə gəlmişdir. Qeyd edilməlidir ki, Natəvan bu məclisə 1872-ci ildən etibarən həm rəhbərlik etmiş, həm də onun bütün xərclərini öz üzərinə götürmüşdür. Şairənin övladları Mehdiqulu xan Vəfa, Mir Həsən ağa Mir və qızı Xanbikə xanım da anasının yolunu davam etdirmiş, qəzəllər, rübailər qələmə almışlar. Xanbikə xanımın “*Məclisi-üns*”ün üzvlərindən biri olması Vaqif Quliyevin “*Dünənə uzanan cığır*” kitabında qeyd olunur. “*Məclisi-üns*”ün üzvləri sırasında: Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Molla Vəli, Molla Abbasqulu, Məşədi Dadaş, Əbdülqəni, Sadıqcan (Sadıq Əsəd oğlu) kimi məşhur xanəndə və sazəndələri qeyd edə bilərik. “*Məclisi-üns*”ün fəal iştirakçıları sırasında: Natəvan, Mirzə Sadıq Piran, Mirzə Rəhim Fəna, Hacı Abbas Agah, Mirzə Ələsgər Növrəs, Məmo bəy Məmai, İsmayıl bəy Daruğə, Məşədi Nəsir Lövhi, Baxış bəy Səbur, Məmmədəli bəy Məxfi, Məşədi Mahmud bəy Vəzirov, Mirzə Həsən Yüzbaşov-Qarabaği, Mehdiqulu xan Vəfa, Mir Həsən ağa Mir və s. adları qeyd oluna bilər.

Natəvanın əsərlərinə nəzər yetirdikdə onun bəhrələndiyi müəlliflərin olmasının yanısıra, şairəyə şeir, nəzirələr yazan əllidən çox zamanının və sonrakı dönmə yazıçı və şairlərin adlarını qeyd edə bilərik. Bunların sırasında M.N.Nəvvab, S.Ə.Şirvani kimi zəmanəsinin tanınmış şairləri Natəvana şeirlər, Məmməd Rahim “*Natəvan*” adlı poema, İlyas Əfəndiyev “*Xurşidbani Natəvan*” pyesini, Vaqif Adıgözəlov “*Natəvan*” operası, Rauf Adıgözəlov “*Qərənfil*” romanını həsr etmişlər. İ.Əfəndiyevin “*Xurşidbanu Natəvan*” əsəri 1981-ci ildə səhnəyə qoyulmuşdur. Əsərin səhnələşdirilmiş variantında Natəvan obrazını ayrı-ayrı vaxtlarda Bəsti

Cəfərova, Amalya Pənahova, Knyaz Xasay bəyi Nurəddin Mehdixanlı, Rafael Dadaşov canlandırmışdır¹⁰⁵.

Bunun yanısıra, tanınmış xanəndə Seyid Şuşinski Natəvan haqqında anılarında onun qəzəllərini Segah üstündə həvəslə oxuduğundan bəhs edir. S.Ə.Şirvani dövrünün qadın şairləri arasında Natəvanın da adını çəkməklə onun əsərlərində eşqin, məhəbbətin, ədəbiyyata olan sevginin böyüklüyünü vurğulayır:

*Hər bir könüldə eşq ola şadan edər onu,
Eylər xəzan olan çəmənəi növbahar eşq,
Hər kəsdə yoxdur eşq, onun, bil, kamalı yox;
Kamil olan vücudlar eylər şüar eşq.
Xalxali, Şükuhi, Natəvan, Kəminə¹⁰⁶.*

Yuxarıda verilən ədəbi nümunədə təbiət leksikasına daxil olan xəzan, çəmən, növbahar leksik vahidləri müqayisə predmeti qismində çıxış etməklə sönmüş həyatı bahar kimi yenidən canlandıran qüvvənin yalnızca eşq olması və yalnız kamil insanlarda bu duyğunun yer aldığını, bu kamil kəslər arasında isə S.Ə.Şirvani şairə Xurşidbanu Natəvanın adını qeyd edir.

Natəvanın ədəbi fəaliyyəti ilə bərabər onun ictimai, məsənət fəaliyyəti də olmuşdur. Belə ki, şairənin 1872-ci ildə İsa bulağından Şuşa qalasına su kəməri çəkirmiş, 1873-cü ildə isə hal-hazırda da fəaliyyət göstərən “*Xan qızı bulağı*”nı inşa etdirmişdir. 1883-cü ildə Natəvan Şuşadan

¹⁰⁵ İlyas Əfəndiyev. “Geriyə baxarkən”. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2021, səh. 184

¹⁰⁶ Zaman Əsgərli. “XIX əsr Azərbaycan şeir antologiyası”. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, səh. 6

yeddi km aralıda Sarı Babadan şəhərə su kəməri çəkirmiş, daha sonra böyük su anbarı, hovuz, hamam, buxana tikdirmişdir. Şəhər əhalisinin istirahəti və gəzintisi üçün öz şəxsi hesabına bağ saldırmışdır. Həmçinin, şairə Bakının Şıx kəndinə daş yol da çəkirmişdir. Bu barədə Aleksandr Dümanın “Qafqaza səyahət” (əsərin orijinal adı “Le Caucase” adlanır və 1859-cu ildə çap olunmuşdur) əsərində qeydlər vardır. Belə ki, təsadüf əsəri 1858-ci ildə Natəvan tanınmış fransız yazıçısı A.Düma ilə Bakıda rastlaşır. Natəvanın birinci həyat yoldaşı Xasay xanın fransız dilini yaxşı bilməsi şairə ilə fransız yazıçısı arasında maraqlı fikir mübadiləsinə səbəb olmuş və nəhayətində yazıçı şairəni öz əsərlərində qeyd etməyi yadından çıxartmamışdır. Bununla yanaşı, Natəvan öz qulluqçuları ilə arasında da yaxın dostluq əlaqələri saxlamış, digər xan, bəy nəslindən olanlar kimi onlarla arasına məsafə qoymayaraq onları da ailəsinin bir üzvü olaraq qəbul etmişdir¹⁰⁷. Belə ki, şairə Xanlıq Şükür adlı xidmətçisinə musiqi təlimi belə vermişdir. Bu haqda şairənin həyatı, əsərləri haqqında araşdırma aparən Bəylər Məmmədovun “Xurşidbanu Natəvan” kitabında məlumatlara rast gəlirik.

Şairə haqqında bir sıra pyeslər, şeirlər, nəzirələr və s. ədəbi janrlarda əsərlər qələmə alınmışsa da, onun həyatı, ədəbi-bədii fəaliyyəti haqqında da xeyli sayda kitab və monoqrafiyalara rast gəlmək olar. Bəylər Məmmədovun Natəvanın həyatı, ədəbi-bədii fəaliyyəti və şairənin qohumları haqqında qələmə aldığı “Qarabağın tarixi: Qarabağın bəmzə adamları”, “Xurşidbanu Natəvanın əsərləri”, “Natəvanın şair qohumları”, “Xurşidbanu Natəvan”,

¹⁰⁷ Aleksandr Düma. “Qafqaz səfəri”. Bakı, 2021. səh. 25

"Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr", "Xurşidbanuya", Vaqif Quliyevin "Dünənə uzanan cığır", Əzizə Cəfərzadə "Azərbaycanın aşiq və şair qadınları", eyni müəllifin həmçinin "Natəvan haqqında hekayələr", Şövkət Məmmədova "Könül səsi (Şairə Xurşidbanu Natəvan haqqında poema)", həmçinin üç cildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi"nin II cildində şairə, mesenat Xurşidbanu Natəvanın ədəbi-bədii fəaliyyətinə də toxunulmuşdur.

Bununla yanaşı, H.Əliyevanın "Natəvanın tikmələri" əsərində şairənin həyat və fəaliyyəti ilə yanaşı onun əl qabiliyyətinə aid materiallar da öz əksini tapmışdır. Belə ki, şairənin gözəl şəkil çəkmə və əl işləri, tikmə bacarığı da mövcud olub. Hal-hazırda AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan, şairənin ailəsi arasında 1886-cı ilə aid "Gül dəftəri" adı ilə tanınan üz qabığı Natəvanın özü tərəfindən toxunmuş və albomun bir səhifəsində də qara nazik qələmlə incə bir zövqlə "Gül şəkli" çəkmişdir. Müvafiq olaraq növbəti səhifədə şairənin "Qərənfil" şeiri yer almaqdadır. Ümumiyyətlə götürdükdə Natəvan təbiəti, onun hər bir zərrəsini, bitki, nəbatət aləmini sevmiş, ədəbiyyata ilk gəldiyi dönmə şeir və qəzəlləri məhz bu səpkidə olmuşdur. Natəvanın nəvəsi Sənubər xanım şairənin "Bənövşə" şeirinə ithaf olaraq, onun bu gülü sevdini, vəfat etdiyi zaman qəbrinin ətrafına bu gülün basdırılmasını vəsiyyət etdiyindən bəhs etmişdir. Şairənin əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi əsərlərinin dörd əsas süjet xətti var və ədəbiyyata ilk gəldiyi dönmə şeirləri aşiqanə və təbiət gözəlliklərinin vəsfinə həsr edilmiş şeirlərdir. Şairənin "Gülün", "Bülbül", "Bənövşə", "Qərənfil" və s. kimi şeirlərinin həm adı, həm ədəbi strukturu

ana təbiət, onun gözəlliklərini, ayrı-ayrı fitonimlər və zoonimlərin birbaşa, həqiqi mənasında və ya nitqə bədiilik qazandıran ədəbi təsir vasitələri ilə ifadə olunduğunu görə bilərik.

Natəvanın əsərlərində təbiət leksikasının işlənmə məqamlarını təhlil etməzdən əvvəl, farsca şairənin şeirlərinin üslub xüsusiyyətləri haqqında bir neçə məqamı diqqətinizə çatdırmaq istərdik. Natəvan şeirlərinin dil, üslub, vəzn və qafiyələnməsinə diqqət yetirmişdir. Natəvanın bir-iki şeiri xaric, bütün şeirləri rədifli qafiyədə yazılmışdır. Şeirlərində təbiət leksikasına aid sözlər də daxil olmaqla hiss və həyəcanını oxucuya daha yaxşı çatdırmağa bilmək üçün təkrir, qoşa qafiyələr, rədiflər kimi bədii ifadə vasitələrindən istifadə etmişdir.

Ümumilikdə götürdükdə dövrün dil, üslub mənzərəsi baxımından ərəb, fars mənşəli sözlərdən izafət əmələ gətirərək dildə yer aldığını görə bilərik. XIX əsrin I yarısında klassik kitab üslubu aparıcı mövqeyə malikdir, bu üslubun həm şeir, həm nəsr qolunu A. Bakıxanov təmsil edir. Klassik nəsr dilinin bütün ölçülərini saxlayan, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən ədibin əsərlərində ərəb sözləri mütləq üstünlük təşkil edir, cümlələrin həcm uzunluğu, silsilə izafət tərkibləri, ərəbcə, farsca bütöv misra və beytləri, hikmətli sözlər, qafiyəlilik əsas təşkil edir. Əsrin II yarısı üçün Xurşidbanu Natəvan, Seyid Əzim Şirvani, Bahar Şirvani, Abdulla bəy Asi və s. kimi klassik janrda yazan onlarla görkəmli şairlər bu silsiləni davam etdirmişlər. Klassik üslubun şeir qolunda yazanlar çoxdur. Bunların bəzilərində

dilin lüğət tərkibi nisbətən sadələşir, ancaq Füzuli məktəbinin sözləri, obrazları, təşbehlər və ifadələr qalır. Bu cəhət Xurşidbanu Natəvanın şeirlərində də öz əksini tapmışdır¹⁰⁸:

*Varmıdı sinəmdə dərdü qəmi-nihan, ölürəm,
Fəda olum sənə, gəl eylə imtahan, ölürəm.*

*Fərağdan gecələr yatmaram, səbahə kimi,
Xəyali-zülfünə bağlı gedibdi can, ölürəm.*

*Bahari-hüsnün ara gör necə xəzanəm mən,
Bahar qönçəsi tək bağrım oldu qan ölürəm.*

Yuxarıdakı ədəbi nümunədə təbiət leksikasının da yer aldığı *bahari-hüsn* kimi izafət, *bahar qönçəsi* söz birləşmələri ilə ifadə olunan təşbehlər, bununla yanaşı XIX əsr, xüsusən də Natəvanın şeirinin dili, üçün səciyyəvi olan *ara*, *kimi* qoşmaları təşkil edir. Burada *gecələr*, *səbah* kimi təbiət leksikasına aid olan leksik vahidlər işlənmiş, lakin öncəki ədəbi nümunədən fərqli olaraq burada təbiət leksikası vahidləri, bədii təsir vasitələri kimi nitqə bədiilik qazandıрмаq məqsədi ilə frazeoloji birləşmələr öz həqiqi mənalarında qarşımıza çıxır.

Natəvanın ədəbi fəaliyyəti, şəxsiyyəti, mesənətligi, şeir və qezəllərinin dil və üslub xüsusiyyətlərindən bəhs etdikdən sonra, tədqiqatımızın başlıca aspekti olan şairənin əsərlərində yer alan təbiət leksikası vahidləri, onların işlənmə mə-

¹⁰⁸ Z. Budaqova, V. Adilov. "Azərbaycan ədəbi dili tarixi". Bakı, "Elm", 1991, s. 163

qamları və s. şairənin şeirlərindən nümunələr gətirməklə fikrimizi izah etməyə çalışacağıq. İlk əvvəl onu qeyd edə bilərik ki, Natəvanın şeirlərində yer alan təbiət leksikası vahidlərinin böyük bir qismi fars mənşəli sözlərdən, izafət tərkiblərindən ibarətdir. Bu da şairənin dönəmin ən ümdə dili olan fars dilini mükəmməl bilməsi və əsərlərinə bu dildən ədəbi-bədii çalarlılıq verərkən məharətlə istifadə etməsindən qaynaqlanır. Bununla yanaşı, ərəb, həmçinin türk mənşəli təbiət leksikasına daxil olan fitonimlərdən, zoonimlərdən, relyef və iqlim ilə bağlı vahidlər Natəvanın əsərlərində üstünlük təşkil edir. Natəvanın dilində yer alan fars mənşəli sözlərin bir qismi sadə, düzəltmə, mürəkkəb, əsasən iki fars, bir fars və bir türk mənşəli sözlərin birləşməsindən əmələ gələn izafət tərkibləri şəklində qarşımıza çıxır. Şairənin əsərlərində yer alan təbiət leksikası vahidlərini etimoloji cəhətdən: ərəb, fars, türk, qrammatik quruluş baxımından sadə, düzəltmə, mürəkkəb, həmçinin izafət tərkibi olaraq qruplaşdırıla bilər:

1) Natəvanın əsərlərində yer alan fars mənşəli təbiət leksikası vahidləri:

1.1) *Natəvanın əsərlərində yer alan fars mənşəli sadə quruluşlu təbiət leksikası vahidləri:*

Bərg – برگ (yarpaq);

*Bəli, gər gül budağına toxunsa tünd badi-dəhr,
Pərişan olsa gül bərki, edər bülbül fəğan, ağlar.*

Bid – بيد (söyüd, güvə);

*Sərv qəddin düşübdü xak üzrə,
Sənə bid oldu sayəban, əfsus!*

Dud – دود (tüstü, his, tütün);

*Çıxar sübhü məsa əflakə dudi-şöleyi ahim,
Zəbani-halimə kiryan olur kərrubiyan, sənsiz.*

Gül – گل (gül, qızılgül);

*Səri-kuyin gəzən könlüm gülü-ruyin sevər könlüm,
Vüsalın çox dilər könlüm, neçin gəlməz, neçin gəlməz?*

Xak – خاک (torpaq, toz, yer kürəsi, ölkə, diyar; məcazi mənada: çürümüş, yox olmuş, torpaq olmuş);

*Sərv qəddin düşübdü xak üzrə,
Sənə bid oldu sayəban, əfsus!*

Sərv – سرو (sərv ağacı);

*Nə sərv qəddin olaydı, nə həsrətilə gözüm gur
Nə ruzgar fəraqində qamətim xəm olaydı.*

Xar – خار (tikan);

*Nə gül olaydı, nə gülzari-gülşənin dəxi seyri,
Nə xar möhnəti, bülbül, səninlə möhkəm olaydı.*

Mar – مار (ilan);

*Görüb tərfi-binaguşunda cin-cin zulfi-mişkini,
O gənci-şayəgan üstə yatan şahmara bənzətdim.*

Mürğ – مرغ (quş);

*Uçub mürği-dilim qonmuş səri-zülfi-pərişanə,
Bəla sərmənzilində gör nə qafil aşıyan eylər?*

Səməndər – **سمندر** (İran əsatirlərində odda yaşayan əfsanəvi canlı, digər mənada: su kərtənkələsi);

*Sənin hicrin odu, Abbas, dəxi, çıxmaz ki, canımdan,
Səməndər tək yanar daim anan nari-fəraqında.*

Şüküftə / Şüküftə – **شکفته** (açılmış çiçək);

*İtirib bu şüküftə qönçəsini,
Qaldı sərəkəstə Natəvan, əfsus!*

Pərvanə – **پروانه / پروانه** (uçan, qanadlanan, daim oda, işığa can atan kiçik kəpənək);

*Özün eşq atəşinə vurmağa dilşad pərvanə,
Bəli, bir dəfə yanmaqdan olur azad pərvanə.*

Qönçə – açılmamış qızılıgül, tumurcuq, tərəvətli;

*İtirib bu şüküftə qönçəsini,
Qaldı sərəkəstə Natəvan, əfsus!*

Zəban – tərəzi dilinə oxşar mil, alov şöləsinin dili, alov.

*Səbəb noldu ki, məndən mehr kəsdin, mehriban bülbül!
Olub qumri kimi ku-ku yenə virdi-zəban sənsiz!*

1.2) *Natəvanın əsərlərində yer alan fars mənşəli düzəltmə quruluşlu təbiət leksikası vahidləri:*

Bəladəşt – bəla çölü;

Dəryadil – ürəyiaçıq, səxavətli;

Gülistan – güllük, çiçəklik, gülşən;

Mənə bədtərdi düzəxdən, əzizim, gülsitan sənsiz!

Odur hər sünbülü susən gözümdə bir tikan sənsiz!

Gülçin – gül qoparan, gül dərən, gül toplayan;
*Riyazi-izzü şərəfətdə bir gül açmışdı,
Qopardı ol gülü gülçini-ruzigar, əfsus!*

Xakisar – torpaq kimi;
*O gülbədən ki, ipək köynək incidərdi onu,
Olubdur indi o, torpaqla xakisar, əfsus!*

Kuhkən – dağ çapan;
Sayəban – kölgə salan;
*Sərv qəddin düşübdü xak üzrə,
Sənə bid oldu sayəban, əfsus!*

Zümrüdfam – zümrüd rəngi.

1.3) *Natəvanın əsərlərində yer alan fars mənşəli
mürəkkəb quruluşlu təbiət leksikası vahidləri:*

Çərx-tağı – səma;
*Gözümdə tardır dövrən, məhü xurşidi-nurəfşan,
Məhaq içrə olub pünhan, sanasan çərx tağında.*

Növbahar – bahar, yaz fəslü;
*Keçibdi mövsimi-gül, getdi növbahar, əfsus!
Qalıbdı bülbülü-biçarə xarü zar, əfsus!*

Xaki-siyah – qara torpaq;
*Səni ağışə çəkdi xaki-siyah,
Əşkdən bağrım oldu qan, əfsus!*

Sərvvəş – sərv üzlü;

*Yeni nümüvv eləyən, sərvvəş, dayan bari,
Sirişkimi qoy edim payinə rəvan, getmə!*

Sərv bala / sərvqamət / sərvqədd – سرو بالا (eyni mənanı bildirən bu sözlər sərv qamətli, sərv boylu, uca boylu deməkdir);

*Əlif tək sərv qəddin, can içində getdi, qəmxarim,
Necə aram tutsun, bilməzəm, cism içrə can sənsiz?*

Sirab – çeşmə, bulağın və çayın başlanğıcı, baş su;
*Tutardı xuni-cigərdən olaydı gər sirab
Günəş tək hər tərəfi, Natəvan, ziyası-gülün.*

Şahmar – iri və çox zəhərli ilan.

*Görüb tərfi-binaguşunda cin-cin zulfi-mişkini,
O gənci-şayəgan üstə yatan şahmara bənzətdim.*

1.4) *Natəvanın əsərlərində yer alan izafət tərkibli fars mənşəli təbiət leksikası vahidində aşağıdakı nümunə misal ola bilər:*

Zağü-zəğən – qarğa-quzğun.

Natəvanın qəzəllərində ərəb mənşəli təbiət leksikasına aid olan sözlər böyük yerə sahibdir. Belə ki, Natəvanın təbiət leksikası işlənən şeirlərində fars mənşəli sözlər böyük əksəriyyət təşkil edir. Bununla birlikdə ərəb mənşəli təbiət leksikası vahidlərinə də rast gəlmək mümkündür. Natəvanın əsərlərində təbiət leksikasına aid olan ərəb mənşəli sözləri

quruluş etibarı ilə sadə və düzəltmə olaraq qruplaşdırıla bilər.

2) Natəvanın əsərlərində yer alan ərəb mənşəli təbiət leksikası vahidləri:

2.1) *Natəvanın əsərlərində yer alan ərəb mənşəli sadə quruluşlu təbiət leksikası vahidləri:*

Bəhr – بحر (dəniz);

Nə bəhr olaydı, nə ümman, nə böylə göz yaşı cari,

Nə gül üzündə, ilahi, bu növi şəbnəm olaydı.

Bülbül – بلبل (bülbül mənasında);

Gülü-ruyün həvasilə çıxar əflakə əfğanım

Olur bülbül nəvası gül fəraqü iştियाqında.

Əndəlib – عنديب (bülbül);

Dünya – دنيا (dünya, yer kürəsi);

Yetibdür ərş üzə dadım, tutub dünyanı fəryadım,

Mənim ol sərvə-azadım neçin gəlməz, neçin gəlməz?

Halə – هاله (işıq şüası, ayın ən parlaq dairəsi);

Cismimdəki biman könül haləsi, guya,

Bir qəmzədə məhmildən asılmış cərəsimdir.

Hilal – هلال (yeni doğan ay, bir neçə gecəlik təzə ay, aypara; məcazi mənada: klassik şeirdə gözəlin qaşı məhfumunu ifadə edir);

Hüma / Huma – همای / هما (Cənnət quşu / Dövlət quşu: mifoloji personaj olmaqla, bədii əsərlərdə, eyni zamanda şairənin şeirlərində məcazi mənada nitqə emosionallıq

vermək məqsədi ilə uğurluluq, xoşbəxtlik, səadət mənalarını bildirir);

Kövn – كون (kainat);

Kuh – كج (dağ);

Sübh – سبج (sübh, sabah);

*Demə məşuqə bipərvadı, şəmə kim məlamətdən
Verib can sübhədək oldu vəfadən şad pərvanə.*

Sünbül – سنبل (sünbül, başaq);

*Mənə bədtərdi düzəxdən, əzizim, gülsitan sənsiz!
Odur hər sünbülü susən gözümdə bir tikan sənsiz!*

Qubar – غبار (toz, narın torpaq; məcazi mənada: kədər, qüssə);

Leyl – ليل (gecə);

Lölə – لولو (inci, dürr, daş-qaş);

Məhaq – محاق (ayın son gecəsi, ayın büsbütün görünməz olan son gecəsi, yeni və köhnə ay arasındakı qısa aysız müddət);

*Gözümdə tardır dövrən, məhü xurşidi-nurəfşan,
Məhaq içrə olub pünhan, sanasan çərx tağında.*

Məsa – مسا (axşam);

*Çıxar sübhü məsa əflakə dudi-şöleyi ahim,
Zəbani-halimə kiryan olur kərrubiyən, sənsiz.*

Mövc – موج / موجہ (dalğa, ləpə);
Naqə – ناقه (dişi dəvə, dəvə, arvana);
*Naqənin varmı şüuru bula aşıq guyin,
Onu Məcnunə tərəf cəzbeyi-Leyla gətirir.*

Nar – نار (od, atəş, cəhənnəm; məcazi mənada: dərd, qəm);

*Yanar canım, oğul, daim sənin nari-fəraqında,
Necə pərvanələr hər dəm yanar şəmin ayağında.*

Nəhal / Nihal – نحال (cavan ağac, fidan);

Nəcm – نجم (ulduz);

Nəhar – نهار (gündüz);

Nəhr – نحر (çay);

Nur – نور (nur, işıq, ziya);

*Səninlə roşən idi qəlbim, ey göziüm nuri,
Güman ki, təng ola canımə bu cahan, getmə!*

Şərar – شرار / شرار ه (qıgılcım, qar; məcazi mənada: müsibət, fəlakət);

Tayir – طائر (quş);

Tülü – طلوع (Günəşin doğması, doğma, çıxma; məcazi mənada: zahir olma, meydana çıxma, görünmə);

Ünqa – عنقا (Simurq quşu, Qaf dağlarında yaşayan əfsanəvi bir quş; məcazi mənada: adı olub, özü olmayan şey).

2.2) Natəvanın əsərlərində yer alan ərəb mənşəli düzəltmə quruluşlu təbiət leksikası vahidləri:

Kövkəbi – كوكبي (tale, bəxt ulduzu).

*Bəli, cün kövkəbi-tale vəbal etsə fələk içrə,
Nühusətlə qıran eylər, olur gün gər yaman ağlar.*

Azərbaycan dilində *əşcar* sözü dilin hal-hazırkı işlək lüğət fondunda rast gəlinmir, bununla belə bu söz arxaik mənşəli leksika olaraq qarşımıza çıxır, mövcud sözə klassik ədəbiyyatda, orta və XIX əsr yazıçılarının əsərlərində rast gələ bilirik. *Əşcar* sözü klassik ədəbiyyatda yer alan forması ilə ilk baxışdan sadə quruluşlu görünsə də, ərəb dilinin qrammatikasında *ağac* – شجر sözünün cəmi olaraq yer alır. *Əşcar* – شجر/ağacları floristik leksika vahidi Natəvanın əsərlərində qarşımıza çıxır:

*Midad olsa əgər dərya, qələm olsa əgər əşcar,
Başa yetməz qənim şərhi, qələm hər ləhzə qan ağlar.*

Qeyd edilməlidir ki, dəryaların mürəkkəb, ağacların qələm olaraq təsviri yalnızca Natəvan əsərləri üçün deyil, eyni zamanda klassik dönəm Nəsimi, Füzuli dili üçün də səciyyəvidir:

*Fikr edərəm ki, yazayım zərrəcə eşq sirrini,
Bəhr midad, ağac qələm, tasi-fələk dəvat olur¹⁰⁹.*

Əsərlərində adları çəkilən şairlərdən bəhrələnən Natəvan təbiət leksikası vahidlərindən Nəsimidən verilən ədəbi nümunədə göstərilən kimi İlahi eşqin təsvirin deyil, övlad itkisi ilə çəkdiyi əzabların poetik biçimdə əks etdirmişdir. Belə ki, Nəsimi dəryaları mürəkkəb, ağacları qələm etsələr

¹⁰⁹ E.Hüseynova. “Nəsiminin əsərlərində təbiət leksikası”. İmadəddin Nəsimi: Sələflər və xələflər – orta əsrlər əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri mövzusunda XVII ənənəvi Respublika elmi konfransı, 24 iyun 2019 materialları, s. 126

belə, Allahın (C.C.) hökmlərini yazmağa yetməyəcəyindən bəhs etsə də, Natəvan mövcud vahidlər cəm olsalar belə onun dərd-kədərini vəsf etməyə aciz qalmasından bəhs edir.

Həmçinin, mövcud ifadəyə Osmanlı imperiyasının yüksəliş dövrünün hökmdarı Qanuni Sultan Süleymanın ən sevdiyi həyat yoldaşı, köləlikdən nigahlı Haseki mərtəbəsinə qədər yüksələn Hür-rəm Sultanın məktublarında da rast gəlinir. Belə ki, Hür-rəm Sultanın sevdiyi həyat yoldaşı Qanuni Sultan Süleymana İstanbulda olmayıb Şərqə və Qərbə etdiyi çoxsaylı səfərlərdə yazdığı məktubların birində həsrətini ifadə etmək məqsədi ilə *dənizlərin mürəkkəb, ağacların qələm* olmasını onun həsrətinin təsvirində aciz qalacağından bəhs edir:

“... İlahi, eğer denizler mürekkep, ağaçlar kalem olsa dahi, bu ayrılığın açıklamasını yazabilirler mi? Ayrılığa düşenin halini bilmek isteyenler, sure-i Yusuf okusun, bu hali ancak o tefsir eder...”¹¹⁰

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr əlyazmalarında, yazıçı və şairlərin əsərlərində dəfələrlə müxtəlif fikirləri qüvvətləndirmək, nitqə emosionallıq, ekspressivlik vermək məqsədi ilə yer alan *dənizlərin mürəkkəb, ağacların qələm* olması fikrinin qaynağı müqəddəs kitabımız Qurani Kərimin ayəsinə dayanır. Belə ki, Loğman surəsi 27-i ayədə deyilir:¹¹¹

وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَّا
نَفَدْتُمْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

¹¹⁰Ahmet Şimşirgil. “Valide Sultanlar ve Harem. Osmanlının Sır Dünyası”. İstanbul, “Timaş Yayınları”, 2021, s. 129

¹¹¹ www.acikkuran.com/31/27

Əgər yer üzündəki bütün ağaclar qələm, dərya da arxasından yeddi dərya qatılaraq (mürəkkəb) olsaydı, yenə də Allahın sözləri (yazmaqla) tükənməzdi. Həqiqətən, Allah yenilməz qüdrət, hikmət sahibidir! (Loğman surəsi 27-ci ayə)¹¹²

Göründüyü kimi müqəddəs kitabımızda yer alan təbiət leksikası vahidlərinin müqayisə predmeti qismində işləndiyi bu ifadə, *İmadəddin Nəsiminin əsərlərində İlahi eşqi, Hür-rəm Sultanın Qanuni Sultan Süleymana yazdığı məktubda həsrətin ifadəsi, Xurşidbanu Natəvanın əsərlərində isə övlad itkisindən duyulan nisgili* bildirir.

Natəvanın əsərlərində yer alan bir qisim təbiət leksikası vahidlərinin iştirak etdiyi izafət tərkiblərinin tərəfləri qismində ərəb və fars sözləri çıxış edir.

3) Natəvanın əsərlərində yer alan ərəb və fars mənşəli sözlərdən təşəkkül edən təbiət leksikası vahidlərinin işləndiyi izafət tərkibləri:

Abi-heyvan / abi-didə – **ابي حيواني** (göz yaşı, əfsanələrə görə guya zülmətdə olan çeşmənin suyudur ki, bunu içən heç vaxt ölməmiş, dirilik suyu)¹¹³;

Abi-kövsər – **ابي كوثر** (müqəddəs su);

Mahliqa / məhliqa – **ماه** (fars) və **لقا** (ərəb) söz birləşmələrindən əmələ gəlmiş, (ayüzlü, ay görünüşlü, aybəniz; məcazi mənada: gözəl, dilbər);

Səba, ol məhliqa dilbər, alıbdır canımı yeksər,

Könül ancaq onu istər, neçin gəlməz, neçin gəlməz?

¹¹²[www.az.wikisource.org/wiki/Quran_\(V.M%C9%99mm%C9%99d%C9%99liyev_v%C9%99_Z.B%C3%BCnyadov_t%C9%99rc%C3%BCm%C9%99si\)/Lo%C4%9Fman_sur%C9%99si](http://www.az.wikisource.org/wiki/Quran_(V.M%C9%99mm%C9%99d%C9%99liyev_v%C9%99_Z.B%C3%BCnyadov_t%C9%99rc%C3%BCm%C9%99si)/Lo%C4%9Fman_sur%C9%99si)

¹¹³ B.Abdullayev, Ə.Orucov, Y.Şirvani. “Ərəb və fars sözləri lüğəti”. Bakı, “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı”, 1966, s. 11

Gülizar / Gülzar / Gülüzar – گل (fars) və زار (ərəb)
sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib, (gülyanaqlı);

*Əlimdə ixtiyarım yox, gedib, səbrü-qərarım yox,
Yanımda gülüzarım yox, neçin gəlməz, neçin gəlməz?*

Səhərgah – səhər çağı.

*Vursun əlilə başına hər şam, ta səhər,
Yarə qəm içrə olmadı qəmxarı, ağlasın.*

Göründüyü kimi, Natəvanın əsərlərində təbiət leksikası vahidləri yer alan söz və izafət tərkibləri böyük əksəriyyətlə fars, bununla yanaşı ərəb sözləridir. Qeyd edilməlidir ki, Natəvanın şeir və qəzəllərində yer alan təbiət leksikası vahidlərinin bir qismini də türk mənşəli sözlər təşkil edir.

4) Natəvanın əsərlərində yer alan türk mənşəli təbiət leksikası vahidləri:

Gecə;

*Qalıbdır Natəvan nalan, gecə-gündüz olur giryən,
Onun yox dərdinə dərman, neçin gəlməz, neçin gəlməz?*

Gündüz;

*Natəvan, etmədi ol səngdilə naləm əsər,
Gecə-gündüz nə qədər naləvü əfğan etdim.*

Od;

*Driğ, yanmadı yar, görmədi fəraq odunu,
Neçün güman eləməz eşqdə yanan mən idim.*

Tikan.

*Mənə bədtərdi düzəxdən, əzizim, gülsitan sənsiz!
Odur hər sünbülü susən gözümdə bir tikan sənsiz!*

Göründüyü kimi, Natəvanın şəxsiyyəti və əsərləri haqqında kifayət qədər danışmaq mümkündür. Tanınmış azərbaycanlı şairə haqqında bir sıra tədbirlər, adına küçə, respublika və beynəlxalq konfranslar təşkil olunmuşdur. 2016-cı ildə Heydər Əliyev fondunun dəstəyi ilə Belçika Krallığının Vaterlo şəhərində Azərbaycanlı heykəltəraş İmran Mehdiyevin müəllifi olduğu Xurşidbanu Natəvan heykəlinin açılış mərasimi keçirilmişdir. Natəvan haqqında həmçinin bir sıra filmlər də çəkilmişdir. Bu filmlərdə şairənin ədəbi-bədii şəxsiyyəti ilə yanaşı, onun həyatı, məsənət fəaliyyəti də əks olunmuşdur. “*Qarabağa səyahət*” (1968), “*Dağlarda işıq*” (1973), “*Üzeyir ömrü*” (1981), “*Natəvan*” (1982), “*Mahur-hindi*” (2001), “*Düma ömrünün qırx günü*” (2002), “*Məclisi-üns*” (2006), “*Papaq*” (2007), “*Güllələnmiş heykəllər*” (2012), “*Xurşidbanu Natəvan*” (2012) kimi ekran işləri Natəvanın həyat, fəaliyyəti, ədəbi şəxsiyyətinin əks olunduğu sənədli, bədii filmlərdir.

Həmçinin, qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli qərarı ilə Xurşidbanu Natəvan “*Azərbaycan Respublikasında əsərləri dövlət varidatı elan edilmiş müəllifləri siyahısı*”na daxil edilmişdir.¹¹⁴

1980-ci ildə şairənin anadan olmasının 150 illiyi münasibəti ilə onun İmarət adlı memarlıq kompleksində Natəvanın qəbirüstü abidəsi qoyulmuşdur. 2022-ci ildə isə şairənin anadan olmasının 190 illiyi münasibəti ilə həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində bir sıra respublika və

¹¹⁴ <https://e-qanun.az/framework/42272>

beynəlxalq konfranslar təşkil olunmuşdur. Dahi şairənin vəfatından illər keçsə də, ədəbi, bədii fəaliyyəti bu gün də öz aktuallığı ilə seçilir, şeir və qəzəllərinə segah üstü muğamlar bəstələnir, mesenat fəaliyyəti, etdiyi yaxşılıqlar vəfatından sonra da şairənin yaxşılıqla anılmasına səbəb olur. Şairənin sözləri, şeirləri, etdiyi yaxşılıqlar həm zəmanəsində, həm də müasirlərinin yaddaşlarda daim qalacaqdır:

*Əlimdə ixtiyarım yox, gedib, səbrü-qərarım yox,
Yanımda gülüzarım yox, neçin gəlməz, neçin gəlməz?*

*Səba, ol məhliqa dilbər, alıbdır canımı yeksər,
Könül ancaq onu istər, neçin gəlməz, neçin gəlməz?*

*Yetibdür ərş üzə dadım, tutub dünyanı fəryadım,
Mənim ol sərvi-azadım neçin gəlməz, neçin gəlməz?*

*Qalıbdır Natəvan nalan, gecə-gündüz olur giryan,
Onun yox dərdinə dərman, neçin gəlməz, neçin gəlməz?*

Buraxılışa məsul:

Mirzəyeva K.Ş.

Elmi nəşrlər sektorunun müdiri

Kitab AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi nəşrlər sektorunda yığılıb səhifələnmiş, “Zərdabi Nəşr MMC” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.

Çapa imzalanmışdır: 08.12.2022

Format: 60x84 1/16

Həcmi:

Sifariş:

Tiraj: 300